

ЛИСТИ МИХАЙЛА ПАВЛИКА ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

В історії публікації епістолярію з усією очевидністю найперше місце у нас посідає Михайло Павлик — суспільний діяч радикального напрямку, прозаїк і сподвижник Івана Франка та Михайла Драгоманова. Він глибинно зрозумів необхідність зазирнути за лаштунки, побачити інтимний бік тих подій, які відбувались на громадських майданах, і з бенедиктинською пильністю вибирував, власноручно переписував і публікував том за томом колосальне листування Михайла Драгоманова, будучи вже смертельно хворим і ледве виживаючи на безвідді і безхліб'ї. Врятувати архів великого Драгоманова, його легендарну бібліотеку, згромадити в окремому виданні розпорошені по всій Європі фольклористичні та літературознавчі праці вченого — то була місія останнього життєвого десятиріччя Михайла Павлика. На сторінках „Життя і слова“, „Діла“ він друкує епістолярні діалоги Драгоманова з багатьма суспільними діячами — з Юліаном Яворським, Олександром Борковським, Костем Паньківським, Осипом Макарушкою, Омеляном Огоновським, Григорієм Купчанком, з НТШ, з редакторами російського соціально-революційного видання „Вперед“, з репрезентантами групи галицько-польських демократів. Відтак появляються книжкові публікації з політкою „зладив і видав М. Павлик“. Це — „Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським“ (Львів, 1905.— 208 с.), „Переписка Мих. Драгоманова з Наталею Кобринською“ (Львів, 1905.— 24 с.), „Листи Данила Танячкевича до Михайла Драгоманова“ (Львів, 1906.— 36 с.), „Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським“ (Львів, 1910.— XIII, 353 с.) і нарешті монументальний корпус „Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом“ (Чернівці, 1901—1911.— Т. 1). Властиво, перший том цього видання мав назву „Михайло Драгоманов. Переписка“ і вміщав кореспонденцію не з Павликом, а з іншими особами.

Можна назвати всі ці видання епістолярною епопеєю, яка відображає широку панораму українського руху тих десятиріч, коли генератором ідей був Михайло Драгоманов. Його Франко за ступенем заангажованості в суспільний процес називав другим після П. Куліша національним письменником, зі скромності промовчуючи себе.

Без сумніву, найбільшим знавцем Драгоманова був Михайло Павлик. Прагнув він накреслити образ цього багатогранного діяча в універсальних вимірах, чи, як висловлювався, заграти мелодію драгоманівщини на всіх клавішах. Першим етапом осягнення велетня був етап емпіричний — зібрання й публікація його

спадщини. В окремих брошурах намагався Михайло Павлик теж синтетично показати значення Драгоманова для України й закласти методологічні підвалини драгоманознавства з такими його вимогами, як точність, об'єктивність, комплексність, розуміння конкретно-історичної зумовленості ідей та характеру діяльності цього великого громадянина.

Михайло Павлик був довгі роки одним з найвірніших друзів Драгоманова. З-посеред студентів Львівського університету 70-х рр. XIX ст. він чи не найпалкіше пройнявся ідеями Михайла Петровича, цього неначе прищельця з іншого, не рутенського світу. Познайомившись з ним особисто у Львові, Павлик з 1876 р. стає майже щоденним кореспондентом Драгоманова аж до смерти останнього в 1895 р. Своєрідним епілогом цього листування стали листи Павлика до родини Драгоманових, бо ж Павлик був неначе членом цієї сім'ї. Адже в 1879 р., змучений попередніми двома ув'язненнями й одержавши судовий вирок на кордон — у Женеву до Драгоманова. Тут живе три роки у його сім'ї. Співпрацює з ним у редакції „Громади“ й на інших ділянках суспільного життя. Вважає ідеалом людини не лише Михайла Петровича, а і його дружину Людмилу Михайлівну, яку характеризує як найкращу жінку. Смерть політичного вигнанця, яка сталася в Софії 20 червня 1895 р., безмірним болем відбилась у серцях не лише його родини, а й усього українського громадянства та вчених світу. Михайло Драгоманов помер незабаром після свого ювілею, який особливо гучно відзначали в Галичині. Матеріали цих двох подій М. Павлик видає окремою книгою: „Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів“. — Львів, 1896. — 442, XXXIV с.

Не маючи відповідних документів, Павлик не зміг встигнути на похорон Михайла Петровича, — він приїхав через кілька днів після нього. Розпочалися переговори зі спадкоємцями про видання архіву Драгоманова. З цією метою він приїде до Софії ще. Зокрема, про зустріч з ним Людмили Михайлівни у 1897 р. писала Лесі Українці Ліда Драгоманова: „Мати впала йому на груди і так ридала, що душу роздирало“ (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970. — С. 373). Тільки особлива близькість Михайла Павлика до сім'ї Драгоманових дала змогу виблагати у Людмили Михайлівни значну частину архіву покійного та опублікувати її. На жаль, не все. Пізніше, у міжвоєнний період, Українському науковому інституту в Варшаві вдалося придбати ці дорогі матеріали, але вийти встиг тільки один перший великий том їх: „Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). — Варшава, 1938. — 445 с.“. Інші матеріали згоріли в охопленій воєнним полум'ям Варшаві. Частина архіву Драгоманових-Шишманових збереглася у Софії у фондах Івана Шишманова. Саме там містяться оригінали публікованих тут листів Михайла Павлика до Людмили Драгоманової, Ради Драгоманової, Ліди Драгоманової-Шишманової та до Івана Шишманова.

Фотокопії цих Павликових листів серед забутих паперів колишнього кабінету франкознавства, а тепер Інституту франкознавства Львівського державного університету ім. І. Франка (далі — ЛДУ), знайшов лаборант Тарас Кознарський. Хто і на чие замовлення прислав нам ці матеріали? Про це розповідає супровідний лист, датований 25 травня 1956 р. У ньому повідомляється, що працівники Архівного інституту в Софії виготовили і вислали в Україну фотокопії листів М. Павлика, Лесі Українки та інших документів.

Були готові й фотокопії листів батька Лесі Українки до Драгоманових, а також Василя Стефаника й Ольги Кобилянської до Петка Тодорова.

Хоча підпис нерозбірливий, але вдалося виявити автора супровідного листа, старанням якого прислано матеріали. У листі того часу до нас Роман Іваничук писав, що він зустрічався з Петком Атанасовим, і той просив дізнатися, чи університет наш одержав фотокопії листів Павлика. Ректором тоді був проф. Євген Лазаренко. Отже, на його прохання архівні матеріали ці прислав відомий літературознавець Петко Атанасов. Є. Лазаренко передав їх у новостворений кабінет франкознавства, де й пролежали вони серед забутих паперів понад тридцять років, аж до створення Інституту франкознавства на базі згаданого кабінету.

Крім фотокопій листів Павлика, були прислані фотокопії кількох листів Лесі Українки, та їх уже давно опубліковано. Є теж один незакінчений лист Ліді Драгоманової-Шиманової до Лесі Українки, написаний російською мовою, в якому, між іншим, повідомляється, що Людмила Драгоманова робить блискучі успіхи в малярстві. Є теж один незакінчений лист Людмили Драгоманової до Михайла Павлика.

Архів Івана Шиманова міститься нині в Болгарській академії наук, і в 1988 р. ми мали змогу з ним ознайомитись. Це досить багатий та цінний матеріал до літопису родин Драгоманових, Косачів, Шиманових. Там досить детально батьки Лесі Українки сповіщають свою родину про її здоров'я, точніше, хворобу. Петро Косач називає Людмилу Драгоманову ангелом і всіляко турбується про її маєткові справи на Україні. Олена Пчілка цікавиться болгарським фольклором і намагається це зацікавлення тактовно прищепити своїм дітям. Аріадна і Світозар, вивчені швейцарських та паризьких шкіл, пишуть своїм батькам по-французьки. Аріадна Михайлівна розповідає про поїздку на відпочинок у Владаю разом з Лесею Українкою. Їхали каретою, у якій знайшлося місце й для болгарського письменника Алеко Константинова. Рада захоплена Лесею: „Ти не можеш уявити, яка Леся добра для мене — ідеальна доброта. Влаштовує великі філософські диспути. Я до цього не звикла, а вона ж жила у Росії“ (Архів Болгарської Академії Наук, ф. 11, оп. 5, спр. 892). Потім з Києва Аріадна і Світозар змальовують культурне життя на Україні. Поступово у французький текст листів Аріадни Михайлівни інкрустуються українізми: „Тр[уш]“, перші слова донечки Ади.

Листи Михайла Павлика до наслідників і нащадків Михайла Драгоманова цінні для вивчення і самого Павлика, і „драгоманівщини“, як він висловлюється. Зрештою, вони раз у раз кидають рефлексії на громадське життя у Львові та в Києві. Вияснюють, наприклад, хто спонукав Лесю Українку вступити в полеміку з Іваном Франком. Додають ще один лавровий листочок до вієна Андрееві Шептицькому: виявляється, митрополит прагнув для Національного музею у Львові купити архів Драгоманова, Франка, як уже перед тим придбав архів Павлика (який, до речі, і зберігся у прекрасному стані саме в Національному музеї). Стосуються питання перевезення останків Михайла Драгоманова на Україну — проблема відкрита донині. Багато там мовиться про бібліотеку Драгоманова. Нарешті, на їх сторінках висвітлюється закулісна епопея — складна, нелегка — видання драгоманівської спадщини, історія Павликового едиторського подвигу.

Звичайно ж, як і до Михайла Драгоманова, Павлик і до його сім'ї писав листи „драгоманівкою“. У даній публікації з технічних причин ми не вживаємо

латинського „j“ на позначення йотованих, хоч правопис оригіналу, при незначному унормуванні пунктуації, зберігається.

Листи публікуються тут уперше — із згаданих чітких фотокопій, які зберігаються в архіві Інституту франкознавства Львівського університету.

Хронологічний порядок епістолярію такий:

1. До Людмили Драгоманової. 26 серпня 1881 р. [Петіт Саконе].
2. До Івана Шиманова. 10 грудня 1891 р. Львів.
3. До Михайла Драгоманова. 7 липня 1892 р. Львів.
4. До Людмили Драгоманової. 4 січня 1895 р. Львів.
5. До Івана Шиманова. 12 липня 1895 р. Львів.
6. До Івана Шиманова. 14 липня 1895 р. Львів.
7. До Людмили Драгоманової. 22 серпня 1895 р. Львів.
8. До Людмили Драгоманової. 23 серпня 1895 р. Львів.
9. До Людмили Драгоманової. 24 серпня 1895 р. Львів.
10. До Людмили Драгоманової. 28 листопада 1895 р. Львів.
11. До Людмили Драгоманової. 30 листопада 1895 р. Львів.
12. До Людмили Драгоманової. 13 січня 1896 р. Львів.
13. До Людмили Драгоманової. 21 лютого 1896 р. Львів.
14. До Людмили Драгоманової. 3 березня 1896 р. Львів.
15. До Людмили Драгоманової. 12 березня 1896 р. Львів.
16. До Людмили Драгоманової. 20 березня 1896 р. Львів.
17. До Людмили Драгоманової. 5 квітня 1896 р. Львів.
18. До Людмили Драгоманової. 18 травня 1896 р. Львів.
19. До Людмили Драгоманової. 12 червня 1896 р. Львів.
20. До Людмили Драгоманової. 1 липня 1896 р. Львів.
21. До Людмили Драгоманової. 7 липня 1896 р. Львів.
22. До Людмили Драгоманової. 20 липня 1896 р. Львів.
23. До Людмили Драгоманової. 1 серпня 1896 р. Львів.
24. До Людмили Драгоманової. 13 серпня 1896 р. Львів.
25. До Людмили Драгоманової. 28 вересня 1896 р. Львів.
26. До Людмили Драгоманової. 23 жовтня 1896 р. Львів.
27. До Людмили Драгоманової. 28 жовтня 1896 р. Львів.
28. До Людмили Драгоманової. 4 листопада 1896 р. Львів.
29. До Людмили Драгоманової. 13 листопада 1896 р. Львів.
30. До Людмили Драгоманової. 30 листопада 1896 р. Львів.
31. До Людмили Драгоманової. 18 грудня 1896 р. Львів.
32. До Людмили Драгоманової. 5 січня 1897 р. Львів.
33. До Людмили Драгоманової. 9 січня 1897 р. Львів.
34. До Людмили Драгоманової. 6 лютого 1897 р. Львів.
35. До Людмили Драгоманової. 19 лютого 1897 р. Львів.
36. До Людмили Драгоманової. 26 лютого 1897 р. Львів.
37. До Людмили Драгоманової. 3 квітня 1897 р. Львів.
38. До Людмили Драгоманової. 24 квітня 1897 р. Львів.
39. До Людмили Драгоманової. 8 травня 1897 р. Львів.
40. До Людмили Драгоманової. 29 травня 1897 р. Львів.
41. До Людмили Драгоманової. 13 червня 1897 р. Львів.
42. До Людмили Драгоманової. 23 липня 1897 р. Львів.
43. До Людмили Драгоманової. 24 вересня 1897 р. Львів.
44. До Людмили Драгоманової. 4 жовтня 1897 р. Львів.

№ 2

До Івана Шичманова

Львів, 10.XII.1891 [р.]

Високоповажний добродію!¹⁰

Звиніть, що турбую Вас. Діло в тім, що ми з Франком на кілька листів до Мих[айла] Петровича, де ми его питали про важні справи, нічого не дістаємо і взагалі не знаємо, що з ним. А питають про его здоровля і з України, і ми не знаємо, що відповідати і як взагалі стоїть его справа. Міні особливо важно знати, в яким стані его архів, тобто кореспонденція з Українцями: чи впорядкований, чи безпечний на случай его смерті? Як не гірко, а можна подумати, що Росія таки добереся до Болгарії, і якби захопила архів М[ихайла] П[етрови]ча, то з того вийшов би безконечний ряд політичних процесів у Росії й тут; я вже не кажу про те, що пропав би незамінимий матеріал до історії українського руху. Отимто ми всі були би спокійніші, якби Мих[айло] П[етрови]ч оставив той свій архів у Женеві, в публічній бібліотеці, з певними умовами. Звісно, він був би певний і у Вас, але хто знає, що буде з Софією, коли тим часом Женева стоїть твердо. Я не зважився писати про це самому Мих[айлу] П[етрови]чу через те, що це ему, хорому, було би дуже прикро.

Дуже були бисмо вдячні, як бисте нас про це все коротенько звістили. При нагоді зважуюся просити Вас ось що:

В Болгарію прийде, на кілька днів, до знайомих бувший російський політичний переступник, що покутував за це 11 літ — Кізер (судився в Києві і був на карі разом з Присецким¹¹, знакомим Вашій жінці). Він їде під чужим пашпортом — Леона Братро зі Львова. Отже, якби его задержувано у Вас на границі, то чи не могли би зробити так, щоби его пущено в Болгарію? В разі задержки, він Вам зателеграфує таке: „я в №.№.“ (місце проїзду) і підпис Братро. Не потребую Вас, мабуть, і запевняти, що з огляду на Болгарію це чоловік лояльний, тай протів Росії нічого не буде починати в Болгарії. Сам він чоловік солідний — робітник

Щиро шануючий Вас
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 2. Автограф.

№ 3

До Михайла Драгоманова

Львів, 7.VII.1892 [р.],
ул[иця] св[ятого] Марка 12Дорогий друже!¹²

Конфіскація Вікліфа potwierджена судом¹³ за „намір понизити рел[ігію] катол[ицьку] і єї обряди, представляючи їх яко суперечних з наукою

Христовою". Може, на розправі касаційній поведешся оборонити, тільки розправа може бути назначена і за місяць,— і на той день я приїду до Львова. Декрет сконфіскував брошуру п[ід] з[аголовком] „Іван Вікліф“, написав Доктор євангельський Мих[айло] Др[агоманов]“!! Думав би виїхати зі Львова 14 або 15 с[его] м[ісяця] н[ового] ст[илію] і виїду до Пасічної під Станіславовом, де найшов знаомого (впрочім, пролетарія над пролетаріями) і де мені жите буде коштувати дешевше, ніж у Дорі¹⁴. Правда, зате Пасічна не похожа на Дору, бо лежить усього на 1/4 милі від Станіславова і відти доходять навіть міські порохи і все лихо. Та нічого діяти. Там я займуся і селянами. Є думка, може, перенестися в Станіславів, де нема ні однісінького радикала, хоть там нарід починаєся будити. Була би дуже интересна боротьба з місц[евими] народовцями, біда тільки, що вони можуть впливати на цензуру „Народа“¹⁵ — і це головна перешкода. Частина молодих нічого не має протів моїх переносин із „Народом“ (не цент[ральним] комітетом), бо й так у Львові ніхто міні не помагає. Проте, щоби „Народ“ став тижневином,— годі навіть й думати; він мусить бути такий, як є, тільки більше занятости біжучими справами [...]*. А все ж поки я мушу мати певність від Arb[eitgeber'a]¹⁶ бодай щодо своєї особи.

Був на новоерськім вічу в Станіславові — було 600 людей. Даю справоздане в „Народі“ зі всіма скандалами. Незабаром ми скличемо тут своє віче.

Посилаю Вам вирізку з Гал[ицької] Руси¹⁷ — Русскіи книги въ Болгаріи — може треба буде відповісти.

Народ вийде цими днями 13 і 14 №№ разом. Ваші статі ідуть усі, окрім Споминок, про Просвіту і катол[ицький] соціалізм (статя найкраща для наших обставин, і міні великий жаль, що не можу єї дати тепер). Та з села я, мабуть, незабаром видам новий №.— біда тільки, що ні за що уплатити й цього.

Ви, певне, дістали „Вікліфа“, бережіть же, бо більше нема.

Ваш М[ихайло] П[авлик]

Народ чимраз менче має пренумерантів, певне, і через, що адміністрація й експедиція дуже плоха. Франчиси¹⁸ ніколи, до того й діти роблять з „Народом“ свій порядок. З провінції дуже нарікають. Я запряг би за це сестру, котра й тут точна.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 3.

№ 4

До Івана Шишманова

Львів, 12.VII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 26

Високоповажний Друже!

Коли позволите себе так називати!

Посилаю Вам свою фотографію, N[ota] B[ene] під умовою, що Ви пішлете мені Вашу, Вашої жінки¹⁹ і Вашого Міки²⁰. Тепер мені дуже

* Нерозбірливо.

ніколи, то скажу тільки, що Франко буде в Празі як раз коло 20-го. Прошу Вас над усе — вивезіть до того часу на село Людмилу Мих[айлів]ну і всіх, бо вони подохнуть у софійській жарі, та ще в такім горю. А на той час, як усі виїдете із дому, просить М[ада]ме Бельчеву²¹, а, власне, єї узброєних братів і їх вояків, щоби берегли Вашу квартиру... Чи не згодилась би М[ада]ме Бельчева провести з Вашими літній час на селі? Я думаю, що в такім разі Лесі²² можна би було виїхати в Росію швидше, — а це конче потрібно для самого устрою життя Людмили Мих[айлів]ни, Ради²³ й Зорі²⁴. Головне я перекажу Д[окто]ром Колесою²⁵, котрому написав на село, — та все-таки з Лесею нам би можна обговорити справу докладніше. Про М[ада]ме Бельчеву скажіть перше Людм[или] Мих[айлів]ні і Ліді, і коли вони вважають це за добре, то попросить М[ада]ме Бельчеву між іншим і від мене. На кілька я уважив, і Люд[ми]ла Мих[айлів]на і Рада (а не кажучи вже про Лїду) шанують єї дуже і люблять, — то може би вона стала їм за той час за Лесею і взагалі була відрадою, — а там уже ми якось устроїмося — у Галичині. Вас прошу підперти мій проект: це, по-моєму, найкращий вихід і найкорисніший для пам'яті М[ихайла] П[етрови]ча. Тут не пропала би для українців і бібліотека єго²⁶.

Щиро цілую Вас і Міку, кланяюся Ліді, Раді, Лесі і Людмилі Мих[айлів]ні, а також м[ада]ме Бельчевій, Койчу²⁷ знаким професорам і т[ому] п[одібне].

Ваш М. Павлик

Тарілка піде аж сьогодні.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 4. Автограф.

№ 5

До Івана Шиманова

Львів, 14.VII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 26

В[и]с[око]п[оважний] Друзе!

Будьте ласкаві прислати мені якнайшвидше відбитку статі Мінцеса²⁸ про М[ихайла] П[етрови]ча із Б[ѣл]г[арського] Прегледу²⁹, бо не попаде в „Народ“. Може, Лєся вміє перевести, а як ні, то вже зроблю я сам. За „Прогрессомъ“ нехай не вбиваєся, — я вже найшов заголовок.

Усі газети, навіть москвофільські і правдянські, відзиваються про М[ихайла] П[етрови]ча достойно і з признанем. І особисто відзиваються дуже симпатично. Напр[иклад] Романчук³⁰ писав ред[акції] „Діла“³¹, що воно ще замало симпатично написало про М[ихайла] П[етрови]ча. Виїмок — польські соц[іал]-демократи і св[ято]юр[ські] клерикали. З сего видно, що то наші найгірші вороги — як я й знав наперед. Людмилі М[ихайлів]ні пішлю жалібні листи і статі з поводу смерті М[ихайла] П[етрови]ча в коректурі, бо переписувати багато, — зрештою коректура буде вже сими днями. Коли що прийшло до неї, нехай шле відпис.

Ходжу, як душа без покаяння, і не знаю, де дітися: страшно мені й подумати, що М[ихайла] П[етрови]ча вже нема. А він був моя єдина політична і всяка підпора. Та й чи тільки моя. Опроче, смерть его поборолла і найтяжчих ворогів нашої справи — тепер треба тільки якнайшвидше показати его жите і суть его творів і заходів.

З України ще нікого нема, ані туди ніхто не поїхав. Гадку про переселе* Людм[или] Мих[айлів]ни й дітей у Галичину тут прийняли дуже симпатично. Не сумніваюсь, що так буде і на Україні.

Д[окто]р Ярослав Окуневський³² напечатав в „Ділі“ спомини про М[ихайла] П[етрови]ча. Важно — та не подобалась мені згадка про князя.

Прийшли річі Лесині³³ — сучі сини кажуть платити аж 8 гульд[енів] 7 кр[ейцарів]!!

Бувайте здорові
Ваш щирий М. Павлик

Кланяюсь Ліді, Лесі, Людм[или] Мих[айлів]ні, Раді, М[ада]ме Бельчевій, Койчу і всім добрим людям — Міку цілую.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 5. Автограф.

№ 6

До Людмили Драгоманової

Львів, 22.VIII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 22

Людміла Михайловна!

Тільки що я получив із України новий лист: „A[rbeit] G[eber] просит сообщить Вам следующее:

„A[rbeit] G[eber] просит Вас передать Людмиле Михайловне жене Мих[аила] Петр[овича] выражение его горячего соболезнования и искреннего участия в постигшем ее горе. Он очень заинтересован знать, намерена ли Л[юдмила] Мих[айловна] возвратиться в Россию или же пожелает остаться за границей. Вообще он желал бы быть осведомленным во всех ее планах, намерениях и желаниях.

Что касается самого A[rbeit] G[eber'a], то смерть Мих[аила] Петр[овича] тяжело удручила его. Теперь он [шифром:] хлопочет о заграничном паспорте [звичайним письмом:]. Он хотел бы воспользоваться похоронами М[ихаила] П[етровича] для устройства демонстрации. В видах этого у него явилось желание, если это возможно и супруга М[ихаила] П[етровича] изъявит свое согласие, перевезти тело М[ихаила] П[етровича] к вам и у вас и похоронить. Справьтесь у знающих людей и определите приблизительно стоимость такой перевозки. В случае, если перевозка эта не состоится, то A[rbeit] G[eber'a] предполагает собрать здесь возможно большее количество венков, отправит с ними кого-либо в Софию

* Так в оригіналі.

для возложения на могилу. Подробности о смерти М[ихайла] П[етровича] и его посмертных проводов должны быть включены в юбилейную брошюру.

Пишу Вам это письмо уже вторично. Я написал чуть ли не месяц тому назад. Просил Вас сообщить мне точный Ваш адрес (новый); так как ответа не получил, то оказалось, что оно не дошло.

Як бачите, ідея перевезти тіло М[ихайла] П[етровича] у Львів явилась рівночасно у мене і в А[rbeit] G[eber'a], позаяк від него залежить економічний бік справи, то це діло ближче, ніж я думав. Треба тільки якнайшвидше справитись у Софії, чи дозволять викопати тіло тепер. Як дозволять, то і наші влади мусять дозволити. N[ota] B[ene] тоді діло найкраще вести від болг[арського] міністерства із віденським. Я справлюся тут у президента Львова (ми добре знаємося, і він наш прихильний — н[а]п[ри]клад), завше дає мені ратушеву салю на рад[икальне] віче). Про результат напишу Вам, а Ви напишіть своє. Та, хоч би тепер і не позволено це зробити, то нехай А[rbeit] G[eber] збирає гроші і покладе їх у банк на слушний час т[о] й[е] після 3 років, коли мусять дозволити там і тут. До того часу і в Галичині зробиться і пропаганду. Щодо винців, то я не раджу їх збирати і везти на могилу М[ихайла] П[етровича]. Це буде коштувати страшенно, і марно воно піде; краще буде ті гроші обернути, напр[иклад], на повне видання популярних творів М[ихайла] П[етровича] (як то роблять чехи). Цего тепер домагаються самі чільні мужики, котрі домагаються читати „Громаду“³⁴ (ученики гімн[азій] теж). Відповідайте мені щодо бібліотеки. Коли Вам не можна буде єї дарувати льв[івському] університету, то я думаю, що тепер найде ся хтось на Україні, хто єї купить для тої ж цілі — все одно, і тоді можна покласти свої умови перед льв[івським] університетом (умови ті, по-моєму, нові: отворити осібний д[окто]рський відділ з осібним каталогом і штемпелем на книжках) по-укр[аїнськи], отворити єго якнайшвидше і приймати туди усе, що буде прислано з України, Росії, Слов'янщини і відки інде — а для сего треба зробити пропаганду (порадьтеся Вані³⁵ і Ліді і напишіть мені умови докладно. Звісно, їх треба буде списати тут офіційно, і вони мають по закону обов'язувати унів[ерситет]. Якби університет не згодився на це, — то, певне, згодиться Бібл[іотека] Оссолінських³⁶ (тут менше публіки ходить, але все добірне, і порядок і поміщене тут ліпші).

Від Лесі з дому я ще не маю звістки — мав із Бродів 19.III. н[ового] ст[илію]. Коли Ви маєте, напишіть, бо я боюся за неї. Що там у Вас чувати? Моє здоров'є дуже плохе: голова болить страшенно, загальний упадок сил, так що на силу ходжу і то дуже помалу, дихати не можна. Лихо велике, що я не віддихнув на селі — то абсолютно не можливо: ні морально, ні матеріально. Може, як дотягну до другого літа, то треба буде непременно поїхати на село. Я ще так-сяк держався, та свинства Даниловича³⁷, Лукіяновича³⁸ і смерть М[ихайла] П[етровича] попри дещо інше завдали мені остатний удар, від котрого вже, мабуть, не підведуся. Для мене особисто воно нічого — я вже і так бажав би спочити навіки, — та от жаль мені пам'яті М[ихайла] П[етровича] і ще кілька осіб. Ну, годі, — буде, як бог дасть.

Бувайте здорові. Кланяюся Раді, Ліді, цілою Ваню, Зорьку і Міку.

Ваш М. Павлик

Я думаю, що можна б напечатати лист М[ихайла] П[етрови]ча до кїєвлян і деякі з пропусками. Як Ви? Просіть Ваню, нехай шукає між своїми паперами і книжками записку М[ихайла] П[етрови]ча про ніг[ілізм] і пакетика про Уг[орську] Русь це мені страшенно...*

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 6. Автограф.

№ 7

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.VIII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка 26

Людміла Михайловна!

Був я сьогодні у президента Львова, і він каже, що ніяких перепон для перевозки тіла М[ихайла] П[етрови]ча нема. Треба тільки, щоби воно було запаковано по санітарним правилам, т[о] й[е] у двох чи трьох домовинах [власне 2 домовині і скриня]. Ті правила є інтернаціональні, і їх мусять знати у Софії. Перешкода могла бути тільки в такім разі, якби М[ихайло] П[етрови]ч був умер на яку заразливу слабість: холеру, або що. Отже нехай Шишманов буде такий добрий чимшвидше справитися у софійських властей, добуде від них дозвіл викопати тіло (вони віднесуться до президії Львова, чи льв[івська] громада приймає тіло,— і відци потвердять), а затим нехай точно обчислить кошти опаковки і дороги із Софії у Львів. N[ota] B[ene] нехай в те рахує і дорогу за Вас і Раду та Лїду (бо, певне, Ви схочете бути у Львові на похоронах),— я ж порахую дорогу за тих людей, що відци поїдуть за тілом (думаю: 4 селян, мене і Франка) — цвинтар і т[ому] п[одібне], а зараз напишу A[rbeit] G[eber'obi], то можна буде це зробити і через місяць, в усякім разі тоді, як і Вам буде треба виїжджати, вже куди виберете. Так воно було би найкраще. Тільки просіть Шишманова зробити це якнайшвидше, а краще і Ви поїдьте з ним скрізь, бо бачите, як довго треба ждати, поки порозумітися з A[rbeit] G[eber'om]. Раджу добути дозвіл на папері і аж після того йти до австр[ійського] консула (котрий має право виставляти пашпорти тілу),— аби діпломатія не могла вплинути на санітарні власти болгарські і видумати що. І так само зроблю тут і аж як буде те і звістка від A[rbeit] G[eber'a], оголосимо, що буде перевозка тіла (після того назначимо точно, коли, що і як). Ховати тут можна без попів і всяких церемоній — та й не треба інакше, тим більше, що попів для М[ихайла] П[етрови]ча іще нема нігде, і найменше в Галичині. Це буде і політична світська маніфестація перед мужиками і нашою клерикальною інтелігенцією — сильний товчок до лаїцізації укр[аїнської] політики. Напишіть мені, кілька метрів треба на цвинтарі. Щодо бібліотеки, то ще додаю, що унів[ерситету] чи Осс[олінській] бібліотеці треба буде немало праці і кошту на впорядкуванє, переплет книжок і т[ому] п[одібне], на-

* На цьому слові лист уривається.

решті і на перевозку,— так що вони і тоді мусять жертвувати немало, якби получили від Вас бібліотеку даром.

Ви числіть, кілька треба Вам із Радою і Зорькою на жите в місяць — вже де рішиться оселитися.

Бувайте здорови.

Ваш М. Павлик

Біографія М[ихайла] П[етровича] кінчиться розривом із ківлянами — то лист его до киян аж проситься, щоби его напечатати зараз після того. Це прекрасне доповнене біографії (там багато нового, нікому незвісного), звісно, дещо треба пропустити і деякі назви підправити, щоб не вказати просто на громаду.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 7. Автограф.

№ 8

До Людмили Драгоманової

*Львів, 24 ав[густа] 1895 [р.],
ул[иця] Коперніка 26*

Людмила Михайловна!

Получив я Ваш лист із 8/20 ав[густа] і зараз відповідаю. Звісно, коли Ви настоюєте на тому, що твори М[ихайла] П[етровича], писані по-російському, треба так і видавати, то і мені треба на те згодитися,— от не знаю тільки, чи не уприся українофільствуючий москаль. Ваші резони теж важні, і як печатати по-російському, то воно швидше піде, бо не треба буде перекладати. Тільки Ви помиляєтеся, думаючи, що рос[ійських] творів буде лиш на один том,— дай боже, щоби і в 5 помістити. Ну, та якось воно буде.

Щодо бібліотеки, то я вже писав* Вам, що, мабуть, найдеся на Україні хто, хоть ціла компанія, що єї купить для тої цілі; напишть мені ціну, щоби я знав, що переказати на Україну. Ці гроші Ви зможете сховати на лиху годину, а жите Ваше і так, певне, буде забезпечено. Я думаю, що Вам таки прийдеся оселитися у Львові, бо воно з багатьох поглядів найрезонніше, тим більше, що тепер є певна надія, що і останки М[ихайла] П[етровича] будуть швидко у Львові. Хату тут Вам можна мати гарну (2 комнати і кухню) на 25 г[ульденів] у місяць, а як трохи далі города, то і дешевше. Можна найти спільну квартиру, т[о] й[есть] так, щоби кухня була спільна, а для мене з матір'ю таї сестрою 2 комнати. Як узяти разом, то воно вийде дешевше і вигідніше і Вам, і нам. На жите Вам, думаю, стане 2—2¹/₂ г[ульдена] у день. Зоря справді може ходити в

* [Збоку дописано]: Я післав Вам сьогодні 6 прим[ірників] „Перших поминок“ М[ихайла] П[етровича]³⁹. Брошуру я напечатав у 2000 прим[ірників] і розкину геть, бо воно дуже важно против істор[ичної] Польщі і рос[ійського] централізму.

школу в Києві — то буде гарно і для него і для нас, бо зможемо завше мати добрі вісти (ему буде легко приїздити у Львів, бо він же швейцарський підданий). Ну, а Раді у Львові теж буде не гірше, як у Софії або Женеві, тим більше, що тут буде і Леся. Вам же непременно жити вкупі з Зорею раз у раз, — у Києві найдуться добрі люде, що его доглянуть, а бачитися з ним Ви будете часто. Одним словом, мусить бути добре, якби тільки якнайшвидше приїхав у Львів A[rbeit] G[eber] чи хто від него. Отже не журіться і направляйте здоров'є. Мені дуже жаль бідної Ради, що сумує і хорує. Та вона нехай буде рада — незабаром воно все поправиться. Я розумію, що їй надто важко за Лесею, я сам плачу, як нагадаю прощанє Лесі з нею, — та незабаром вони знову побачаться. Рада чей вже велика натілько, щоби бачити місяць, а коли так, то я не бачу резону, чого би їй боятися і сумувати. Справді — вгору серце! Леся казала мені, що вмерла мати M[ихайла] П[етрови]ча⁴⁰. Може воно так і краще, що вони вмерли майже в один час, не знаючи одно про смерть другого, — та тільки для мене невіруючого в загробне жите воно й погадати страшно — таки розлука! Ви пишете зовсім добре по-українськи, по крайній мірі болгарщини я не замічаю... Ех, дурить себе чоловік, а як нагадати, кого не стало, то мало серце не трісне.

Щиро кланяюсь усім Ваш М. Павлик

[Збоку дописано]: Жду відповіді про останки M[ихайла] П[етрови]ча, Піщманов нехай не слухає, коли ему хто буде казати, що їх можна викопати аж через 3 роки, бо воно неправда. Коли тут можна привезти, то й там можна викопати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 8. Автограф.

№ 9

До Людмили Драгоманової

Львів, 28.XI.1895 [р.],
ул[иця] Сутинського, 16

Дорога Людміла Михайловна!

Бога ради, вважайте на своє здоров'є! Я розумію, що у Вас тепер, окрім горя, багато й усякої роботи та клопотів, — але, по крайній мірі, будьте економні на свої фізичні сили. Бережіть себе, та й Рада нехай береже ся, що бисте ся не застудили, пораючись коло могили, та не подвигнулися чим. Особливо прошу Вас обі, щоби не вважали на свої сили, як будете вибирати з паперів листи — що не легко, через брак відповідного місця. Прийдеся або Ліді пустити Вас у свою хату, або носити частинами у Ващу, і там перебирати. Так от, щоби не носили того ні Ви, ні Рада, бо пакети все важкі. Нехай Рада не вповає на те, що в неї руки кріпкі, — подвигнене непременно пошкодило би єї грудім. І коло кухні нехай бережеся того самого, — там у Вас легко застудитися,

мури ще гірші, ніж у Львові. Я думаю, що як ми всі возьмемося за папері М[ихайла] П[етрови]ча, то нам легше стане. У мене тут такий план: найперше впорядкувати і видати переписку М[ихайла] П[етрови]ча зо мною і Франком, укупі з нашими споминами про него (того буде на 2 томи), далі его переписку з інчими Австр[ійськими] Русинами (по змозі, зі споминами їх про него), затим переписку з росс[ійськими] емігрантами, європейцями, Россіянами,— а паралельно з тим ладити до друку его твори і житєпись. Розумієся, що на все те нема грошей, але я певний, що найдуться, аби тільки було готово до друку. А не найдуться за нашого з Вами житя, то непременно найдуться після нашої смерти, аби тільки ми сповнили те, що до нас належить,— т[о] й[єсть] оставили ті праці готовими в рукописі. Вже з сего бачите, що Ви тут будете мені дуже помічні,— а, окрім того, Ви повинні запанувати над собою і не тратити марно сил на сльози і т[ому] п[одібне], а взяти їх усі щодо капки на поміч відтворенню образу М[ихайла] П[етрови]ча. Списуйте холоднокровно споминки про него і про своє спільне жите, хоть уривками, перше про те, що найкраще тямите, а помалу доповняйте і поправляйте, задля того пишть на картках і по однім боці. Це Вам найкраща робота, і при тому переважна для пам'яті М[ихайла] П[етрови]ча і Вас самих. Потім ми обоє переглянемо і зредагуємо те все, та й видамо,— і буде Вам обом вічний пам'ятник на землі. Розумієся, що Ви мусите зробити не коштом свого здоров'я, т[о] й[єсть] не в надобов'язковий час, пізніми ночами, а саме тоді, коли Вам найкраще фізично, найсвіжіше, і як раз тоді, коли Вам плакати та побиватися. Розумію я добре Ваше горе, бо й моє не менче, а політично навіть гірше,— але нам непременно треба запанувати над собою і взяти усі сили, що мали би йти на побиване за ним, власне на відтворене і скріплене его пам'яті. Це буде найдостойніше его пам'яті, а при тому зовсім у его погляді, бо в своїх нещастях він так завше робив і писав таке,— нагадайте его слова про Марію, котра не плакала навіть як єї сина розп'яли, а сказала: добре так! і сама пішла проповідувати его діло між его учениками. Це реально і вкупі з тим високо ідеально, з огляду на діло. Дорога Людміла Михайловна! Якби Ваш муж був звичайний чоловік і Ви після смерти его тратили свої сили на впадкане,— я би Вам не смів писати таких слів,— вони були би жорстокі. Але ж Ваш чоловік був чоловік діла, він після смерти увесь у своїм ділі, в нашім українськім ділі,— окрім на діло, на скріплене того діла,— тут і Ви, і я зможемо вложити усю нашу любов до него, увесь наш жаль після него,— але нехай вона буде, нехай ті сльози не ідуть марно для будучини! Прошу Вас, порозумійте мене, і будьте веселіші. Хоть як нам гірко, а жиймо і працюймо для его пам'яті, бо інакше проплачемо і себе самих і все те, що ми знаємо про него.

Лист цей посилаю чим скорше,— може він Вас успокоїть,— а про інше ще напишу.

Ваш щирий М. Павлик

№ 10

До Людмили Драгоманової

Львів, 30.XI.1895 [р.],
ул[иця] Супінського 16

Дорога Людмила Михайловна!

Боюся, щоби Вас не вразив мій остатний лист,— але Ви і самі нагадаєте собі, що писаний він зо standpoint у М[ихайла] П[етрови]ча, т[о] й[есть] щоби не піддаватися горю, а берегти свої сили на те, щоб направити втрату. Особливо беручи, се ніхто так не може зробити, як Ви, бо Ви ж найкраще знаєте все його особисте жите,— та й не тільки особисте, а й публічне, особливо закулісні справи. Тим то я думаю, що Ви повинні,— зібравши увесь свій супокій,— узятися до змалювання того життя, т[о] й[есть] списати свої спомини про М[ихайла] П[етрови]ча. Радив би Вам почати зі свого життя до того, як Ви стали его жінкою,— змалювати жите тих кругів, з котрих вийшли Ви. Пишіть якнайдетальніше. Я певний, що це Вам буде велика відрада. Та тільки не дивіться на все те з Вашого теперішнього становиська, а старайтеся пригадувати свої давні становиська, і так підходить все вгору і вгору, аж до теперішнього. Знаю я, як воно важко писати свої спомини, особливо таким людям, як Ви, що тільки втратили, але я певний, що Ви переборете себе,— аби Вам тільки втягтися. Як додаток до сего мусять бути сімейні листи,— на кілька їх можна публікувати. (Витребуйте його листи до матери!) То був би осібний том матеріалів про М[ихайла] П[етрови]ча,— дуже важний. Споминки Ваші будуть дуже важні, навіть якби то не було щось цільне, а самі уривки, характеристики М[ихайла] П[етрови]ча і т[ому] п[одібне]. N[ota] B[ene] — те все тільки не коштом Вашого здоров'я, бо у Вас і так не мало чорної роботи. Як посвятите тому годину-дві в день,— власне вночі,— то і буде.

Як будете з Радкою вибирати для мене листи, то зверніть увагу на один осібний пакет: там моя загранична переписка 1879—1882 року, в тім числі і листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене. Те все прошу мені прислати. Я тепер переписую листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене,— ті, що є в мене,— і як тільки получу мої листи до него, то зараз виготовлю їх до друку. Досадно, що багато его листів до мене — самих перших — нема,— знищили „приятелі“ — страха ради!

Про гал[ицькі] справи буду Вам писати пізніше, як буде з'їзд партії,— а про себе краще не писати. Стан мій взагалі дуже сумний: і фінансовий, і фізичний, і особливо моральний. Богато усякого лиха, а найгірше мучать довги. Як би кому хоть продатися та викупитись з довгів. Біда тільки, що нікому мене не треба. Довгів у мене тепер 1500 гульденів — сума страшенна, як на мене. Якби не те, я при своїх терпіннях був би щасливий, навіть при 25 р[инських] у місяць, з котрих нам на жите остаєся 11 г[ульденів] 50 кр[он] у місяць — сума, якої треба в тиждень. Поки що сяк-так перебиваємося, а так я живу надіями: то що получу місце в бібліотеці Нар[одного] Дому⁴¹, то що мені допоможуть у праці прихильники М[ихайла] П[етрови]ча у Росії (я навіть думав було їхати для того і взагалі задля М[ихайла] П[етрови]ча, у Петербург і Москву, та готові мене арештувати

— воно мені особисто байдуже, та для справи не гаразд). Одно тільки у мене гарно — квартира. Вона тепер невеличка: кухня і комната з нішою, — та вид гарний і сонце увесь день, і меблі, як на мене, дуже гарні. Взагалі ми обоє з мамою дуже дбаємо про порядок і чистоту. Це для мене друге жите. Хто прийде до мене — чудується, та, певно, думас, що я богач і що вдержане того всего коштує багато. А то все більше наші руки (у нас тільки рано приходиться попрятуха). Тим, що чудуються, я кажу, що так у цивілізованих сторонах живуть усі, навіть робітник. — От тільки нашого!

Морально мені дуже погано: я самісінький, коли вийти за круг домашніх мужицьких справ. Ні до кого і нігде не ходжу, окрім до одної адвокатики-жидівки із Росії, М[ада]ме Бубер, знаомої Г.П.Г.⁴² та й то на минутку-дві (і вони до мене приходять), бо там сходиться вечорами чимало жидів, з котрими у мене нема нічого спільного. Хіба що часом є сестра его і єї — симпатичніші люде. (Обі живуть у Росії). Та все те так собі, а, власне, у мене повний брак товариства, особливо жіночого. Остатнє в Галичині узяло добру половину мого життя і страшенно прибило мене морально. В Женеві я був привик до людей-жінок, а в Галичині попав немов між розбійників (не в лихім смислі про жінок!). У який страшний для всіх нас час я прожив у Софії, — а я чув себе дуже гарно морально, бо я знов попав між жінок-людей. Тепер того нема, і як мені не важко згадати про Ваше там жите, а я все-таки волів би бути з Вами, т[о] й[есть] з Вами, Радкою, Лесею, Лідкою, — трохи і з Белчевою (хоть ми завше держались би в границях аристократичної подобі) і Койчу. І тут у мене чимало прихильних жінок, та якось мені ніяково з ними, і я не люблю і бачитися з ними.

От розписався бог зна про що — буде.

Кримського повістки пішлю Вам. Був би післав сам, але то слабі речі — майже все патологія. По залізниці пішлю книжок про М[ихайла] П[етрови]ча, з деякими написами. За границю скрізь те ж посилаю. Зорьці післав екземпляр такий, як Радці і Ліді.

Бувайте здорова.

Кланяюся Раді, Ліді, м[ада]ме Белчевій, Койчу, — Шішманових, великого і малого, цілую. Як чує себе Ліда?

Ваш щирий
М. Павлик

Мені страшенно без М[ихайла] П[етрови]ча — ні з ким порадитися, і згадати про те страшно. Пишіть про себе усе. Про Вас випитує у мене Окун[евський]. Я ему поручив відібрати для Вас від Даниловича 100 р[инських], що був позичив М[ихайло] П[етрови]ч на его вибори. Невестюк казав, що незабаром пришле Вам 100 р[инських], що винен М[ихайлу] П[етрови]чу. Тільки я не можу і обіцяти зараз! Фр[анко]ви теж досадно, що не може Вам прислати 150 фр[анків]. Ні відки. Нехай Шіш[манов] пре, щоби швидко печатали статю Фр[ан]ка, то зараз получите свої гроші.

№ 11

До Людмили Драгоманової

Львів, 4.І. вечір 1896* [р.],
ул[иця] Сутінського 16

Дорога Людміла Михайловна!

Післав я Вам сьогодні лист і забув написати про своє найбільше тепер горе. Як писав я Вам, я обернувся був до Крашевського⁴³ по обіцяних 1000 гульд[енів]. Зробив я це в крайній крайности і все думав, що стане мене „шляхецьке слово“,— що я, нарешті, виплачу довги і буду готовий чи до праці, чи й на той світ (а тих грошей мало що не стало би, коли поразувати й 6 % за 8 років). Тим часом я люто помилився: Крашевський відповів мені, що не може мені дати тих грошей, бо сам не добре стоїть, а зрештою, не знає, чи й згодився би зо мною в газеті, бо він же консерватист... Явний викрут: я ніколи й не думав бажати грошей від него особисто,— він обіцяв тих 1000 г. зо спадку по пок[ійнім] Крашевським (а того, бачу, було коло 100.000 гульд[енів]); всякому зо спадкоємців прийшлося би дати по кілька сот. Що ж до газети, то я ему виразно писав, що перестав її видавати, і через те маюся зле і ні відки мені заплатити довгів. Отак і пропало моїх тяжко зароблених 1000 г[ульд-денів],— бо я, почувши цю обіцянку, взявся робити дешевше помісячно і впорядкував бібліотеку щось за шість місяців, між тим, як міг не робити 2—3 роки і брати за весь той час по 70 гульд[енів] у місяць. Працював я страшенно, від ночі до ночі, не віддихаючи, і тим зруйнував до решти своє здоров'є, так що після того я ніколи не чувся здоровим і вже не в стані був винести тих тяжких фізичних і моральних мук, які після того падали на мій організм: років зо 6 я тільки мучуся, а тепер то вже так, що гірше і в пеклі, на чортівій сковороді, не буде.

5.І. Питає Кримський⁴⁴, кільки Ви хочете за бібліотеку М[ихайла] П[етрови]ча, бо він уже переписується про це з деким. Воно, певне, з тою ж ціллю — т[о] й[есть] щоби помістити єї у льв[івському] університеті. Порадьтеся з Пішмановим, і буде Вам поміч, і землякам користь.

Один чех, що занявся культом М[ихайла] П[етрови]ча у Чехії, питає мене, з ким він 1871 р. сходився у Празі? Мабуть, про це він Вам писав?

Надписуючи на книжці про М[ихайла] П[етрови]ча⁴⁵, я забув ім'я Матова і другого славіста, з якимось сербським прізвисьцем, то б[удьте] л[аскаві] написати від мене. Не знаю, чи не забув я і Ц[ьнова]? Чистих, ненадписаних екз[емплярі]в там мало, і не знаю, чи Вам стане 20 екз[емп-лярів] усього,— як ні, то напишіть. Біда, що посилати так дорого: за один неодтятий прим[ірник] заказним треба платити 52 кр[они]. Я вже всім учасникам юбілея і похоронів повисилав (роз[уміється], головним). Гроші на те узяв, звісно, з розпродажі книжки,— усього з того дістав 16 гульд[енів] + 12, а розсилка вже більше коштує, як 16. Мати Вам кланяєся. Сьогодні і ми робимо якийсь „святий вечір“,— роз[умієся], самі двоє,— а після того мене дами жидівські запросили на свій концерт. Треба піти,

* В оригіналі помилково: 1895.

бо осердяться, а до того се буде замість нашої коляди, котрої тут не побачиш. Бажав би я святкувати з Вами,— та ба! — Ви за 9 землями!

Бувайте здорови
Ваш щирий М. Павлик

Кланяюся Раді, Ліді, Шішманових цілую.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 11. Автограф.

№ 12

До Людмили Драгоманові

Львів, 13.I.1896 [р.],
ул. Супінського 16

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Пише мені Морфіль⁴⁶ з Оксфорду. Дякує за „преінтересну книгу“ (про М[ихайла] П[етрови]ча) і каже, що робить для мене копії листів М[ихайла] П[етрови]ча до него і спис его творів на англійській мові — як я его просив. Жалую дуже, що не післав мені своєї статі про М[ихайла] П[етрови]ча — в *Academy*; щоби я єї був помістив у книжці (тай мені страшний жаль). Ще буду писати ему,— боле*, що він каже, що можу ему писати і по-українськи, бо він розуміє. Попробую і від инчих євр[опейських] знайомих постягати копії листів М[ихайла] П[етрови]ча,— і колись їх можна буде видати. З галичан усе більше віддає мені листи М[ихайла] П[етрови]ча до них, із дозволом печатати. Бачу, що одні одні доповнюють; якби зібрати їх усі, то з увагами і передмовою це повинен би вийти повний образ діяльності М[ихайла] П[етрови]ча в австро-уг[орській] Русі. Якби мені тільки сили і способу скінчити як слід ще хоть цю одну книгу про М[ихайла] П[етрови]ча! Та чей-чей. Тільки й Вам прийдеся побідувати зо мною, бо треба буде Вам добути й листи інших галичан. Та це робить дуже помалу, бо мені ще багато переписувати листів М[ихайла] П[етрови]ча до мене, Ок[уневсько]го⁴⁷ й Франка, тай наших листів до него. Пришліть тільки листи мої й Франка,— а там я Вам напишу, коли інших треба буде. Звісно, з того найшвидше буде треба мені листів Ок[уневсько]го.

Бувайте здорови. Вашим кланяюся.
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 12. Автограф.

* Так в оригіналі.

№ 13

До Людмили Драгоманової

Львів, 21.II.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Пише коротко, бо щось дуже голова мене болить і жолудок відказався функціонувати — нездоров зовсім. Спасибі Вам за звістки про себе і Ваших. Та Ви мені не написали, чи получили другий мій лист із сеї квартири — той, де був Вам наданий якийсь французький, давний, до М[ихайла] П[етрови]ча і відпис одного уступу з Вашого листу про Ваші відвідини в Бужіваль 1894 р[оку]. Їздив Ок[уневськ]ий до К[ієва], — та не був зо мною ні туди їдучи, ні відти вертаючи. Тільки на моє домагане написав мені лист, де каже, що бачився з нашими знакомими. Мені переказано тільки, що матиму заробок, як доси, по 25 р[инських] у місяць тільки до кінця сентября с[его] р[оку]. Більше ані словечка. Може, Ок[уневськ]ий має що Вам переказати — я пишу ему про це.

Бувайте здорови.

М. Павлик

Мені сьогодні вже важко було вставати рано, — та насилу встав, тільки бачиться, що треба буде лягти. Та Ви не думайте, що як я ляжу, то і робота перервесе, — ні, я завше в постелі писав, навіть більше, ніж так, бо нікуди не ходив і нічого іншого мене не інтересувало. Так буде і тепер. Здаєся, в мене до всего ще і катар жолудка чи кишок. Це головно наслідок усяких противних ліків, котрими мене годовано 6 остатних років.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 13. Автограф.

№ 14

До Людмили Драгоманової

Львів, 3.III.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Дуже зрадувався Вашому листу. Я свій остатний до Вас не писав у ліжку — не дався і не лягав, тай дихаю якимось. Дуже мені далася в знате оця зима, — ніколи такої я не зазнав. Холод і бурі були увесь той час, як я тут, — аж віднині помнякло. Це благодать, — бо у нас по 5 гульд[енів] ішло в місяць на топливо, тай то було не тепло, особливо в кухні, що вільна з трьох боків.

Жаль мені дуже бідної Ліди, що мусіла надвигатись при перевозці — я це добре розумію. Коби тільки не занедужала! Мені ця перевозка чудна. Чи не могли би Ви сказати мені, що воно таке: особисте чи з

инчих оглядів? Я в листах Ваших давно не бачу декого зі знайомих, і мені це чудно. Чи ж тепер у Ваших „усі знакомі“ — справді є усі? Це мене інтересує з огляду на Вас усіх, особливо на Лїду.

Прикро мені і за Вас, і особливо за Раду через утрату проф[есора] фр[анцузької] літератури — це для Ради справді мусить бути велика утрата. Та там на Ваших кватирах, у такій дикій обстанові усе можливе.

Болг[арська] брошурка про М[ихайла] П[етрови]ча не особлива. Мене тільки дуже тронув остатний уступ, де Канелі розказує, як він цілував ту мертву руку, що тільки чесного написала. Це немов узято мені з глибини душі,— я, певне, був би зробив то само, якби був захопив бодай трупа его,— а тепер приходиться тільки заплакати... Справді чесна рука! Коли то другої такої діждатися?!.. Як би мені показати, як слід, те, що зробила та чесна рука... Буду старатися.— А що справді з его бюстом?

Написав я до Лесі величезний лист про себе і справу,— та не знаю, як вона его получить. Треба непременно.

Вас, певне, звїщали з Відня, що 5 мин[улого] міс[яця] були поминки за М[ихайла] П[етрови]ча, устроєні Січовиками⁴⁸. Я витребував від них промови, котрі й отримав цими днями і дав до „Радикала“⁴⁹. Буд[зиновськ]ий⁵⁰ зразу не хотів печатати, та потім згодився. Вийде цими днями. Деякі промови дуже інтересні.

Завтра пішлю Вам і перед[мову] „До світла“ і ще дещо (воно було між моїми листами).

Кланяюся усім Вам і знакомим
Ваш щирий М. Павлик

Мама моя Вам кланяєся. От Ви обі жили би гарно! Та дарма! Що робить Рада? Що читає і т[ак] д[алі]?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 14. Автограф.

№ 15

До Людмили Драгоманової

Львів, 11.III.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Лист Ваш отримав. Дивує мене те, що Ви пишете про лист д[обродія] М[іхце]са. Я его давно отримав і зараз відписав,— та він не каже тим, що ним не зовсім довольний. Я відписав ему між инчим, що мої Vor. Arbeiten для его житєписі М[ихайла] П[етрови]ча не будуть готові так скоро, щоби він міг покористуватися ними для написання тої біографії швидко, як він те думає. Я доси тільки встиг переписати листи М[ихайла] П[етрови]ча до Т. Окун[евськ]ого (22) і до мене (192), та ще не переписаних до мене (23) — і то ще не всі, треба їх шукати. Переписане займає коло 2000 сторін, звичайного листовного формату,— а далі ще мусять бути листи М[ихайла] П[етрови]ча до инчих галичан і листи галичан до

него (самих моїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча буде коло 3000 сторінок). З того ви бачите, який великий матеріал. Не вміститься воно в один том,— та вже зроблю все, а там напечатаю поки що один том,— найважливіший,— після чого, певне, і на інші найдуться гроші. Цими днями мені прислано на те з Петербурга 45 рублів, від молодіжі, так що тепер усіх на друк є 645 р[ублів] (345 у мене, 300 у Кр[имськ]ого). Думаю, що всиливши працю, скінчу рукопись, т[о] й[есть] перепишу, впорядкую, поясню і т[ому] п[одібне] (до кінця с[его] р[оку] усе, т[о] й[есть] усю переписку М[ихайла] П[етрови]ча з авст[ро]-уг[орськими] Русинами і напечатаю том, на котрий є гроші. Треба тільки мені відітхнути літом.

Тепер шукаю собі заробку,— прийдеся узяти канцелярську в Нар[одній] Торгівлі⁵¹ або Дністрі⁵² (р[уське] асек[ураційне] товариство). Платять там ізразу гульд[енів] 30 у місяць, а через якийсь час 40. І то буде мені благодать. Решту вільного часу посвячу праці коло переписки М[ихайла] П[етрови]ча. „Радикал“ опізниться, бо через брак грошей (Г.П.Г. не посилає обіцяних г[ульдєнів] 20 у місяць) треба печатати підзвітний. Буд[зиновськ]ому не дивуйтеся. Видніші галичане майже всі так відносилися до М[ихайла] П[етрови]ча, або через тупість, або через те, що себе вважали центром. Та М[ихайла] П[етрови]ча не сховаєш. І це найкраще покаже его переписка.

Спасибі Вам за звістки, особливо про Раду. Якби їй гарне здоров'є.

Бувайте здорови. Всім щиро кланяюся.
Ваш М. Павлик.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 15. Автограф.

№ 16*

До Людмили Драгоманової

20.III.1896 [р.]

Пересилається Вам лист, получений сьогодні з Києва. Свій лист до Лесі я не переслав, боючись за перевозчицю. Він спалений. Дещо переказав на словах і просив, чи не могла би Лєся приїхати на кілька днів до Львова.

Незабаром буду Вам писати,— тепер надто важко, тим більше, що читаю Достоевського.

Всім Вашим і знакомим щиро кланяюся

М. Павлик

Wielce łaskawa Pani!

Wywiązując się z udzielonego mi polecenia przesyłam załączony list, który właśnie co z Kijowa odebrałem i korzystam z tej sposobności, by łaskawej Pani chociaż tylko w roli skromnego pośrednika złożyć wyrazy prawdziwego i szczerego poważania.

Buber⁵³

* Листа написано на бланку зі штампом польською мовою. „Adwokat krajowy dr. Rafael Buber we Lwowie“.

Переклад

Вельмиласкава Пані!

Виконуючи надане мені доручення, пересилаю залученого листа, якого щойно я одержав з Києва, і користаю з нагоди, аби ласкавій Пані хоча б у ролі скромного посередника виразити слова правдивої та щирої пошани.

Бубер

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 16. Автограф.

№ 17

До Людмили Драгоманової

Львів, 5.IV.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Получив я Ваш лист 1 с[его] м[ісяця], і 2-го написав Кримському про бібліотеку. Ціну їй поклав 3000 р[ублів], при чому додав, що якби не можна було зібрати тої суми на раз, то нехай би давали Вам по 1000 р[ублів] у рік. Побачимо, що буде.

Я тепер на якийсь час перестав переписувати листи М[ихайла] П[етрови]ча і взявся до огляду праці коло австр[о]-уг[орського] народу за 1772—1896,— для американської „Свободи“⁵⁴, бо хотілось би заробити якийсь гріш, аби посплачувати хоть найгірші довги. Задля того я думаю взагалі працювати для „Свободи“,— та ще не знаю, як вони будуть мені платити. Писатиму може й до „Р[усских] Вѣдомостей“⁵⁵, кореспонденції,— хоть воно мені важкенько, бо не знаю я їхньої публіки, ані добре рос[ійської] мови. Та оце днів зо 2 не можу робити нічогосінько, бо болить голова. Я на свята самісінький,— навіть водоноська моя десь пропала, так що все мушу робити сам. Обід їм у Франків. Треба Вам сказати, що у нас зима, по всіх правилах.

Будзиновського арештовано у Тернополі за стичку з комісарем на вічу. Таки він школьник: замість стояти за головне і серйозно, він викидає дрібні штуки, на котрі его й зловлено і котрі не підносять поваги партії. Найгірше, що він рішив заморити себе голодом, аби швидче пустили,— і до вчора уже днів 3 не їв нічого, так що зомлів перед судією. Штука глупа, котра тільки его і зруйнує,— він і так чоловік хорий.

З України нема чутки,— нема й моїх 25 р.

Гірко мені дуже те все, про що Ви пишете, а найгірше те, що Вам так далеко до цвинтаря. Хоть би трамвай у тій дикій Софії!

По обіді. Тільки що дізнався, що Будз[иновськ]ого засудили на місяць арешту за образу урядника. Мусить уже бути у Львові. Бачив у Франка

болг[арський] Сборникъ⁵⁶, і оба не знаємо, що і думать чому там нема нічого про М[ихайла] П[етрови]ча,— бодай про его фольк[лорні] праці.

Бувайте здорови
Всім кланяюся
Ваш М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 17. Автограф.

№ 18

До Людмили Драгоманової

Львів, 18 мая 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Не писав я Вам, бо все ждав ГПГ.— та вже мушу написати, хоть нічого веселого нема. ГПГ. доси нема й грошей ні мені, ні Буд[зиновськ]ому. Я, бачу, вже писав Вам, що Б[удзиновський] перестав видавати „Радикала“, а тепер приходить ся написати ще сумніше: Б[удзиновський] усе покидає і через 11 днів їде в Чернівці на Буковину; там ему прихильники Б[удзиновськ]ого — дали посаду в касі роз[уміється] для того, щоби его конфіскувати собі. Він обов'язався не виступати протів них на Буковині, а сам рішив не виступати й на полі політики, бо инакше его прогнали би. Він, правда, обіцяє, що буде писати в Галичину, але народовці, певне, затягнуть его в свої органи „Буковину“⁵⁷, де стануть ему добре платити. Так що, власне, чоловік пропав для партії, а позаяк то шеф,— то можете собі представити скандал для нас. Я по Б[удзиновськ]ім усього надіявся і через те був противний тому, аби его робити шефом партії,— я пропонував Франка з тим, що сам би старався мати вплив на него, аби в рішучі хвили не скавав; та Окуневський і сам Франко поклали Буд[зиновськ]ого, перший — тому, що з Б[удзиновськ]ім, мовляв, ему легко бути (звісно, легкопрінципному легко тільки з легкопрінципним). Нарешті і „молоді“ воліли Б[удзиновськ]ого, і сам Франко з ним був дуже зійшовся, так що се робили сами, і не питаючи мене. Віда була не велика, бо робили по б[ільшій] ч[астині] добре,— а Б[удзиновський] таки дуже багато робив, так що знищився і фізично, і матеріально і, побачивши, що ему грозить голодна смерть,— узяв тай скочив на Буковину. Тепер знов діло стоїть так, що нікому вести навіть „Гр[омадського] Голосу“⁵⁸, тай ні за що, і коли ГПГ. нічого не даєть на него, то він і перестане виходити. Треба сказати, що цей удар постигне ГПГ. не сюрпризом: Б[удзиновськ]ий ему це кавав, бувши сам у Києві,— те ж саме кавав потім і Ок[уневськ]ий: а я передав ultimatum. Та видно, у него просто нема грошей. Тепер же, хотівши мати хоть таку газету, як був „Народ“, треба не 1500 р[инських] у рік, як за мене,— а мало й 3000 р[инських], а на кращу і 5000—6000 р[инських] — так аби всім сотrudникам можна платити, поручивши редакцію Франку і платячи ему 100 г[ульденів] у місяць. Та не буде грошей, не буде кому і взятися за

те. Тепер люде оп'ять обернулися до мене: спасайте! Та я не в стані зробити того: ані сили, ані засобів, ані часу. Впрочім, як нагадаю собі, кілька клопотів і моральних мук завдало мені моє редакторство і шефство, особливо з торічного побуту ГПГ. у Львові,— то не чую в собі і моральної сили братися оп'ять за те. Найгірше мене заболів відбір 1000 р[инських] від „Поступу“⁵⁹, через що він, як і я, були убиті морально зразу; я й досі не зважуюся скликати загальних зборів, бо що я скажу, як мене запитають, де 1000 р[инських]? Впрочім, і так „Поступом“ ніхто не займається, так що его нема. Тай до мого довгу в друкарні ГПГ. таки багато мені не додав, розсчитавши мене так скоро і якось по такому, що я мусів потакувати, а тепер переконаюся, що даремне я мучився, бо від ГПГ. мені любісінько належить 259 р[инських], т[о] й[е] коло 360 гульд[енів] — як раз довг за самий „Народ“, а як узяти і брошури, то й більше (в тих 259 р[инських] є 100 р[инських] — тих, що буцімто мені лишилися по шчоту ГПГ.). Та ледве я получу все те,— аби тільки заплатив за книгу про М[ихайла] П[етрови]ча (164 р[инських] друкарні, 50 переплетчику і 12 за відбитки портрета).

По-моєму, тепер вихід для всіх нас із ГПГ. такий: 1) забезпечити жите Вам із дітьми і 2) постаратися показати основно,— що таке Др[аго-мано]в і Драгоманівщина. Свою частину в сім остатнім я роблю і надіюся, що доведу до кінця,— як тільки буде за що дихати. Для того я взявся за основніші праці про австр[о]-уг[орську] Русь до „Свободи“. Вони вже відповідали мені, що, мовляв, гарно і станемо друкувати,— та щодо грошей досі не додержали і разу слова. Відповідали, що платитимемо по 3 д[олари] і на завдаток посилаємо доларів 10, а решту, як буде все напечатано (а це така велика праця, що може потягнути 1 рік). Я попросив висилати мені щомісяця,— та досі не маю відповіді, ані 10 д[оларів]. Разом з тим я ладжуюся написати книжку про Уг[орську] Русь, тай таки взятися за біографію М[ихайла] П[етрови]ча,— то чей на нашій славній Україні найдуться деякі українці, москалі, татаре і т[ому] п[одіб-не], що допоможуть мені це зробити. Досі нема помочи ні від кого,— хоть би зібрали твори М[ихайла] П[етрови]ча у Росії! З виданем листів не знаю, що буде: їх дуже багато (а я все призбирую нові: от, напр[иклад], тільки зняв копію з листів его з редакцією „Вперед“)⁶⁰,— багато людей не годиться зовсім давати до друку свої, тай добру половину з дозволеного треба би викинути в печаті,— ну, що ж би варто таке обкусане видане документів! Тим часом біограф любісінько може визискати і все те, чого не можна печатати. Роботи так не менше, а більше, бо я все-таки збираю по змозі всі листи і знімаю з них копії, аби мати все готово. Постараюся зробити копії з наших листів до М[ихайла] П[етрови]ча,— та сам я не в стані сего всего переписати; треба когось (і не одного, до помочи, а тут нема людей, тим більше, що мало кому можна повірити оригінали, навіть у власній хаті), а с хати я нікому їх не дам. Та, якось то воно буде. Аби тільки мені відпочити, літлом, та далі чим дихати.

Сумно мені страшенно, як погадаю собі про вашу долю. Як на те, нема відповіді і від Кр[имськ]ого. Воно, правда, ще короткий час. Та ледви чи вийде що с того, бо коли старі вже дале* рік збираються Вам помочи і досі не зробили нічого,— то так само буде і з купівлею ними

* Так в оригіналі.

бібліотеки,— так що Вам прийдеся її, з тяжким серцем, продати софійській в[ищій] школі. Воно втрати тільки для Льв[івської] молодіжі, а біограф мусів би побути в Софії та справлятися по каталогу,— звісно, для того треба, аби книжки М[ихайла] П[етрови]ча були в бібліотеці зовсім окремо.

ПІП. і братія мусять Вам забезпечити жите; певне, перевезуть і тіло М[ихайла] П[етрови]ча до Львова.— Оце одессіти обернулися до мене: хочуть видати книжочку в пам'ять М[ихайлові] П[етрови]чу, у 7—8 листів,— та просять мене зредагувати. Рукописів ще не прислали.

Тут Грушівський⁶¹ жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку — Вояківську⁶²,— що дуже гарно з его боку. Новоерці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської⁶³ і Крушельницької⁶⁴ (з котрих остатна надто стала добра для мене — вона така добра, та дуже нещасна,— дарма, що все іде вгору в артизмі).

Ну, буде. Утомлююся я страшенно, навіть пишучи листи,— видко, таки не довго мені жити. Пишіть Ви. Усім серцем кланяюся Раді, Ліді, Шішманову, а також д[обро]д[іям] Койчу, Б[елчев]ій (я дуже рад, що і вона з Вами), Міку цілою

Ваш щирий М. Павлик

Досадно мені, що я Вам доси не віддав 183 р[ублів]. Я, бачите, надіясся, що галичане вернуть мені ті гроші, що я видав на поїздку в Софію, тим більше, що вона ж була і користна для пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча (збір матеріалу про похорон і бібліогр[афія] і для галичан. Та доси тільки краков'яне зібрали на те дещо,— то я їм напишу, аби післали прямо Вам.

Д[обродію] М[інце]су скажіть, що моя біографія М[ихайла] П[етрови]ча [не]перечить его праці: я буду це робити з огляду на земляків і для пропаганди серед них,— а М[інцес], мабуть, має показати М[ихайла] П[етрови]ча ширшій європейській публіці. Кланяюся ему і готовий помочи ему.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 18. Автограф.

№ 19

До Людмили Драгоманової

Львів, 12 юня 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Написав я Вам був величезний лист про себе, та зважив, що краще Вас тим не займати, бо у Вас надто і власного горя, власних клопотів. При тому-ж іде день — страшний для нас усіх⁶⁵, то перед ним повинно замовкнути усе инче горе.

Йде той день, а нам годі похвалитися і ступнем наперед, за той рік,— окрім заходів коло усвідомлення уг[орських] Русинів, що все таки йдуть,

хоть помалу. Навіть, багато-багато з того, що було за життя М[ихайла] П[етрови]ча і що він поставив,— розбилося і нема надії, аби наново склеїлося,— бодай не так борзо. Навіть для пам'яті М[ихайла] П[етрови]ча зроблено дуже мало,— головню тим,— що в тих, котрі бажали би і могли би зробити те, самих серце розбито і руки зв'язані...

Та чей воно помалу поправиться усе,— окрім непоправимого. От 21-ого с[ього] м[ісяця] має бути в Коломиї віче на пам'ять 1-их роковин смерті М[ихайла] П[етрови]ча,— то відти може оп'ять у Галичині підоймесь хвиля руху в его напрямку і вп'ять піднесеться его висока думка.

Я взагалі маю те все на думці і буду робити, що є сили, бо це тепер моя єдина віра. Тепер пропала надія видати зараз усю его переписку з Галичанами,— бо у мене на те всего 300 р[ублів], що віддає мені Кр[имськ]ий в повний розпорядок (з тих 300, що ще були у Кр[имськ]ого, сам Фрейтаг⁶⁶ не додав 100 р[ублів], 200 рублів у Лесі на видане творів, а ніяких инчих грошей на вид[ання] переписки не передвидиться, бо, напр[иклад], сам Фрейтаг збанкрутував,— то я вирішив видавати переписку М[ихайла] П[етрови]ча частинами (групами) — в „Ж[иті] і Слові“⁶⁷, а коли можна буде, то буду робити відбитки хоть у 100 екз[емплярів]. Власне приготував переписку М[ихайла] П[етрови]ча з польськими демократами,— ще тільки доповню і дам до друку. Я все ж таки робитиму і коло всеї переписки, а також коло написання книги про М[ихайла] П[етрови]ча — з показом, що таке драгоманізм. Коли сю книгу напишу швидко (хоть воно трудненько, бо ще дуже багато хибує матеріалів) — видам єї за ті 300 р[ублів], а як ні, то віддам їх у руки Лесі на те ж, на що Кр[имськ]ий їй дав 200 р[ублів]. А сам усе ж таки робитиму те саме, і коли воно буде готове до друку, то видавці, певне, найдуться хоть серед чужинців. (ГПГ. заявив мені рішучо, що на те, як загалом на мої праці про Гал[ичан] на Україні він не добує мені нічого — ані на поміч коло писання, ані на друк: мовляв, не дадуть на те люде! — в чім я сумніваюся).

Важко мені це все дуже — та витерплю я, то й мусить бути краще... Коби то Вам устроїтися, як слід. На лихо, у Вас нема коло себе добрих порадників і помічників,— то приходиться рішати все самій,— а воно Вам, знаю, дуже не легко, хоть би вибрати за місце сталого життя: Софію, Женеву, Київ або Львів! Одно страшніше другого. Та вже як не рішешся, я все буду Вам на поміч моральну, кільки у мене сил, бо і Ви тепер із найближчих моїх товаришів осталися мені одна. Якби не думка про Вас і зв'язане з Вами діло М[ихайла] П[етрови]ча,— я не жив би і хвилини... так мені стало нелегко...

Ну, годі! Бувайте здорови. Ваш щирый

М. Павлик

Бібліотеку продавайте соф[ійському] унів[ерситету] — нема инчого виходу. Та праці М[ихайла] П[етрови]ча в рос[ійських] і загр[аничних] журналах виймійте, непременно. Їх важко добути, а треба навіть для переписки — не кажучи про инче. Вони будуть безпечні у мене, а після мене у Франка. Навіть повірізуйте праці М[ихайла] П[етрови]ча із рос[ійських] журналів, що є у Вас,— або возьмійте їх зовсім із номерами журналів. Просіть М[інце]са нехай Вам допоможе. Певне, у Вас є „Порядок“ — то возьмійте его непременно; там багато статей М[ихайла] П[етрови]ча. То само возьмійте і инчі газети, де є статі М[ихайла] П[етрови]ча. Я для сего

одного поїхав би у Софію, та про те ані думати: ані грошей, ані здор-
овля — сам харч у дорозі міг би мене убити.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 19. Автограф.

№ 20

До Людмили Драгоманової

1.VII.1896 [p.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людмила Мих[айлівна]!

Я аж через кілька день зможу Вам написати про тут[ешні] справи; тепер тільки посилаю лист Кр[имськ]ого, бо він багато каже і про Вас і для Вас. Та б[удьте] л[аскаві] конче вернути мені его вкупі з листом Морд[ов]ця⁶⁸, коли у Вас є.

По-моему, ждати з бібліотекою нічого.

Бувайте здорови
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 20. Автограф.

№ 21

До Людмили Драгоманової

Львів, 7.VII.1896 [p.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Не написав я Вам, бо все ждав вістки про коломийське віче з 21 м[инулого] м[ісяця]. Тай доси не можу діждатися, то вже пишу так.

Дуже давно Ви писали мені, а як я не читав і Вашого листу до ГПГ., то й не знаю навіть, я в яким стані Ви були тоді. Напишіть, бо воно вже мені надто всего. Післав я Вам недавно лист Кримського; з него Ви побачите м[іж] і[ншим], що нема надії на те, щоби люде купили бібліотеку для льв[івського] університету: вони, очевидно, навіть не розуміють, в чім тут діло. Найкумедніше те їх: приїдь у Київ і привези бібліотеку, то ми єї купимо і дорожче заплатимо! А не питають того, що сама перевозка бібліотеки коштувала би страшенно, особливо в Росію,— навіть якби сталося чудо і єї туди пропустили всю. Значить, нема инчого виходу, як продати єї соф[ійській] в[ищій] школі. Возити з собою і держати в себе — нема змоги. Та як воно те все буде з Вами — не знаю. Гірко мені про те й подумати — гірше, ніж думати про своє горе навкруги. Впрочім, остатне тепер більше моральне, бо матеріальне для мене, ба-

читься, блиснув промінь надії: в амер[иканській] „Свободѣ“ почали печатати мою працю і обіцяли присилати по 25 гульд[енів] у місяць, і вже раз прислали. Я й працюю дуже не тільки коло тої статі, а й коло дописів туди, і, може, доберуся і до органу угорських Русинів, що в Америці — „Амер[иканского] Русского Вѣстника“. Він далеко більше від галицьких Русинів і багатші вони, то й могли би платити більше. Як би то мені стати на ноги,— то не треба було би здаватися на ласку, прегірку для мене, ані навіть писати про свій стан нікому инчому з Українців,— бо й те мені дехто бере за зле. Бог із ним. Тоді я і довги міг би посплачувати всі і не бути топтаним морально людьми, котрі не то не думають увійти в мій стан, а ще его вгіршують удесятеро,— морально. Нехай їм бог український простить, бо тут вони очевидячки не тямлять, що роблять.

Писав я Вам, що приладив до друку переписку М[ихайла] П[етрови]ча з польськими дем[ократами]. Та доси не можу дати, бо треба багато доповнень, а др. Гіршберг, що обіцяв для того зайти до мене, того не зробив і виїхав на вакації. Тим часом у переписці нема й деяких листів. Мішу з цим пождати, поки вернеся Г[іршберг]. Намісць того мусив дати пер[епіску] М[ихайла] П[етрови]ча з москвофілами,— Яворським⁶⁹, але остатній ще не прислав мені всіх моїх листів, а окрім того его листів до М[ихайла] П[етрови]ча прислано мені всего 2, а він їх понаписав зо 20. І по инчим групам бачу, що в мене далеко не всі листи Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча. Его листи до Галичан я збираю і переписую, наскільки мені лишаєся часу. Як упораюсь з довгою статею, то возьмуся знову пильніше до переписки.

Напишіть ще раз, що дієте?

Кланяюсь Раді, Ліді, Шішманову, Мінцесу, д[обродіям]. Койчу, Б[елче]вій.

Ваш щирий
М. Павлик

Ще додаю дещо: недавно Грушівський питає мене, чи взяв би я на себе редакцію „Зорі“⁷⁰ (теперішній редактор Левіцький⁷¹ покидає її, стаючи нотарем). Я відповів, що про те треба би багато говорити. Поки що я ему не відповів, але, певне, не прийму редакції. Платять вони, чую, тільки 30 г[ульденів] у місяць, а того надто мало для того, щоби мали поправити газету; товариство Шевченка мусіло би, за мене, платити й сотrudникам (яких би я вибрав),— та на те нема надії, а тим менше надії на те, щоби читателі й цензори „Зорі“ з народовців могли видержати хоть літ[ературну] критику, яку б я завів, не минаючи і нар[одовських] стовпів. Очевидячки, прогнали би через 2—3 н[оме]ри,— навіть якби случилось живе чудо, щоби дали мені „Зорю“. Воно й морально було би негарно: я не хотів узяти на себе ред[акцію] „Гром[адського] Голосу“, платного ГПГ., а „Зорю“ би взяв! Тай шкодило би воно „Житю і Слову“.

Чи Ви получили „Гр[омадський] Голос“, а також „Громаду“ Трильовського? „Громадський Голос“ редагує, при помочи Франка, молодий Вітик⁷², котрому Фр[ан]ко до 30 г[ульденів] [дає] від ГПГ., дає в себе квартиру й харч,— і без ніякої грошової відповідальности. Вітик агітує за Фр[анка] на посла до ради держ[авної] і сойму.

№ 22

До Людмили Драгоманової

Львів, 20.VII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людмила Михайловна!

Від Вас усе ще нема вістки,— а між тим мені найшлося місце на селі, для віддиху. Думка виїхати 30 с[его] м[ісяця] і пробути на віть до кінця сентябрю н[ового] ст[илію]. За той час Ви, може, звістите хоть Франка, що з Вами.

М[аслов] Стокіз⁷³ із Лондона пише мені м[іж] і[ншим] таке: „Є в мене рукопись Мих[айла] Петр[овича] про штунду по російськи написана спеціально для Фонда⁷⁴, але котру Фонд не хоче видати через те, що член Фонда жид Л. Гольберг (темний в літературних справах, як табака в розі) винайшов в тому манускрипті юдофобство, між тім праця та, по-моєму,— ідна з найліпших, які були коли написани для народу. Коли б Ви знайшли видавця — я пришлю її Вам, але треба буде все те зробити конспіративно“.

Я відписав ему, що коли рукопись справді про штунду, а не про волю віри, то нехай шле мені зараз — єї можна буде видати хоть тут, хоть у Женеві (якби на тут[ешня] нецензурна).

Бувайте здорови
Ваш щирий
М. Павлик

На селі я все-таки буду й працювати,— для того беру книжки,— тай тут видане не спиниться. (То є одеські статі в пам'ять М[ихайла] П[етрови]ча і єго переписка з польськими демократами, з котрої зроблю й відбитку, в 250 екз[емплярів]). Тут кватира остаєся за мною, і все буде в порядку і позамикано.

Чейже і Ви поїдете на село відітхнути.

Кланяюся всім Вашим і знакомим.

М[аслов] Стокіз пришле мені незабаром свої споминки про М[ихайла] П[етрови]ча.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 22. Автограф.

№ 23

До Людмили Драгоманової

Львів, 1.VIII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людмила Михайловна!

Оба Ваші листи получив, та доси не відписував через те, що не знав, чи поїдемо, чи ні. Зараз ідемо: мама додому, до Косова, я до Рожнітова,

до Д[окто]ра Озаркевича⁷⁵ (мій адрес буде: Rożniatów, Oest, Galizien). Озаркевич — брат Кобринської.

За листи Вам велике спасибі. Дуже гірко було, не мавши звістки від Вас. Тепер на від'їзді напишу Вам не багато. Рукопись М[ихайла] П[етрови]ча зо статі „Про волю віри“ добуду, коли в Лондоні не Лесін відпис. Справоздання віденських поминок М[ихайла] П[етрови]ча я відобрав від Будзиновського, як він їхав у Чернівці. „Радикал“ помістив тільки початок, після чого і перестав виходити. Все те пішлю Вам, як верну.

Чи поправлюся — не знаю. Мені таки дуже плохо фізично і морально. Бажаю Вам гарного віддиху — здоров'я. Кланяюся Зорі, Раді, Ліді, Шишманову.

Ваш щирий
М. Павлик

Переписки М[ихайла] П[етрови]ча відбиток буду робити я 250 екз[емплярів] на Ваші 300 р[ублів], що в мене, а 250 екз[емплярів] — Франко на свої. Так на більше станс. 250 екз[емплярів] будуть Франкови, 250 — Ваші (з того я собі візьму зо 20 прим[ірників], бо треба буде роздати людям).

Як то Ви устроїтеся після вакацій? Сам не знаєш, що порадити і що й подумати, — та чи не добре би воно було остатися всім Вам у Болгарії, — коли не можна нігде инде? От, горе, тай годі.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 23. Автограф.

№ 24

До Людмили Драгоманової

Рожнятів, 13 ав[густа] 1896 [р.]

Дорога Людміла Михайловна!

Просить мене Куліш добути ему его примірник „Псалтирі“, що був позичив М[ихайлу] П[етрови]чу. Як Шишманов у Софії, або їздить у Софію, то просить его зробити це. Кулішеві сего примірника дуже треба, — инакше він мусів би наново перекладати „Псалтир“, як мусів перекладати і книгу Йова через те, що не мав примірника першого перекладу. Він має вже почати друкувати своє віршоване св[яте] письмо. І просить мене зайнятися тим.

Я тут віддыхаю; морально мені ліпше, ніж у Львові, обоє Озаркевичі люде добрі, милі і не стісняючі, що для мене головне. Ну, і воздух кращий, тай купіль. Біда мені тільки, що не знаю, що там у Львові з моїми листами і газетами, а також, що „Свобода“ не присилає грошей, — що знак поганий.

Пишіть, як там коло Вас. Кланяюся Раді, Зорі, Ліді, Шишманову.

Одесцям я запропонував напечатати статі в „Ж[иті] і Слові“, а гроші, призначені на печатане книги, дати прямо на агітацію на Угорській Русі. Се тим умістніше, що з присланих доси статей можна напечатати тільки

такі, що не тикаються М[ихайла] П[етрови]ча; статі про М[ихайла] П[етрови]ча дуже слабі, помильні, а, зрештою, все те повторіне того, чого є не в однім місці в книжці. А по-моєму, про М[ихайла] П[етрови]ча треба писати усе щось нового — чи загального, чи детального. Доси ще не маю відповіді. Гроші прийшли на моім від'їзді і стоять у Франка.

Є надія, що буде основана нова рад[икальна] часопись — щоденна, або зрадикалізоване „Дѣло“. Редактором мав би бути Франко, а в со-трудники, може, і я попаду. Тільки мене взагалі щось дуже заїдає скепсис, як і всяке інше лихо.

Ваш щирый М. Павлик

Ф[ран]ко і доси не прислав мені коректури переписки М[ихайла] П[етрови]ча.

[Збоку дописано:] Чи не маєте звістки від Лесі?

14. Вчора не вспів кинути листа у скриньку, а сьогодні получив новий №. „Ж[итя] і Слова“ і в нім переписку М[ихайла] П[етрови]ча. Жаль, що вийшла з деякими помилками. Найшов і звістку, що одесці згодилися передати 150 р[ублів] на у[ро]-р[уський] фонд.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 24. Автограф.

№ 25

До Людмили Драгоманової

Львів, 28 сент[ября] 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людмила Михайловна!

Приїхав я сюда ще 15 с[его] м[ісяця] та пишу аж тепер. Рад би знати, як Вам відтоді і як устроїлися,— коли те можна називати „устройством“. Я про Ваш стан переказував Колессою, потім іще одним молодцем, і тепер перекажу одною дамою. Франко хоче сісти на катедру слав[янсь-ких] мов у Берні швейц[арському], і коли там его приймуть, то каже, що перше поїде і до Вас, помочи Вам, а потім попросить і Вас пересилитися в Берн. Та не знати, чи воно буде. А треба би Ф[ран]ку, бо ось через „Поклик до Русинів-робітників“, за те, що Фр[анко] підписав его, на него кинулися і в Kur[ier'i] Lw[owski-m]⁷⁶, і він, бачиться, мусить уступитися відти. Бачите, укр[аїнські] робітники відділилися від польсь-кої соц[іал]-дем[ократичної] партії і стали організовувати свою. Це виз-вало серед Поляків усіх відтінків страшенні лементи,— хоть про око тут польські соц[іал]-дем[ократи] ніби заявляють співчуте. Видно, що стріла попала всім у само серце. Треба руками і ногами піддержати нову орг[ані-зацію]. Дуже гарно вийшов і 5-ий з'їзд наших радикалів. Було 37 деле-гатів ряд[ових] товариств і груп із 20 повітів, а, окрім того, багато гостей (польських соц[іал]-дем[ократів] і т[ому] п[одібне]). Були й справоздавці газет,— уперше. Пишуть багато,— взагалі заінтересувалися більше, ніж було. Воно, зрештою, не диво, бо ідуть нові вибори до ради держ[авної]

з 5-ою курією. Саля, де ми радили, була прикрашена великим образом М[ихайла] П[етрови]ча і бюстом Шевченка (великим),— побіч того, по обох боках образу, були маленькі бюстики Маркса і Лассалля.— Особливо радісне повстане соц[іал]-дем[ократичної] української партії.

Зрештою, про те все прочитаєте в рад[икальних] виданнях і „Поклиці“, що Вам посилаю. Про себе мені нічого писати. Все по-старому, т[о] й[е] так, як я Вам писав ostatnim разом. Б[удьте] Л[аскаві] написати мені швидше.

Кланяюся Раді, Зорі, Ліді, Шішманову, д[обро]д[іям] Койчу і Б[єл]че[вій], коли вона буває у Вас.

Попросіть Шішманова, чим скорше післати відбитки болг[арських] творів М[ихайла] П[етрови]ча (Едіп⁷⁷ і др[угі]) по такому адресу:

Herrn D[okto]r Julian Jaworski
in Czernowitz.
Universitt.
Bukowina, Oesterreich

Потрібно чоловікові для праці

Бувайте здорови. Ваш щирий М. Павлик

Чи не могли би Ви добути решту листів Яворського і Кобринської до М[ихайла] П[етрови]ча? Без того не можу пускати листів М[ихайла] П[етрови]ча до них. Яв[орський] каже, що написав до М[ихайла] П[етрови]ча зо 20 листів, а в мене їх 2, Кобринської — 3, коли листів М[ихайла] П[етрови]ча до неї — 6. Взагалі треба би решти листів усіх Галичан Ок[уневськ]ого, Терл[ецьк]ого⁷⁸ і т[ому] п[одібне]. В мене не всі. Я хотів поскорити з публікацією. Треба би мені й листів Русова⁷⁹ до М[ихайла] П[етрови]ча; я тепер переписую листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, та декуди не можу дійти ладу в хронології і т[ому] п[одібне]. Знаю, що воно значить просити Вас про те, та ще хору і затурбовану,— то, б[удьте] л[аскаві] попросити кого, нехай би поміг Вам,— а самі бережіться.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 25.

№ 26

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.X.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людмила Михайловна!

Вже дале 2 місяці, як від Вас нема звістки? Що там коло Вас? Чи бодай здорові?

З моїх переказів про Вас на Україну доси не вийшло нічого, а може, й Вам є прикристи. Не можу я людям витолкувати, в чім діло. Незабаром їде в Росію Франко, то все толком попереказую,— а як він вернеться, то може матиму змогу поїхати до Вас на якийсь час та помочи Вам упорядкуватися і при тому впорядкувати й папери, бо все одно без того

я не можу і з місця рушити з виданем переписки. Переписав того до друку купи, та треба і пояснень і поради з Вами. Розумієся, поїду, як добуду на це грошей, так аби мені за той час не бути Вам тягарем, бо Вам самим надто тісно. Та, поїхати зможу хіба аж навесні.

Про себе мені нічого писати,— все так, як було. Старий пропонує мені найбільше по 20 р[ублів] у місяць, та не за порядковане й вид[ання] переписки,— бо це, по его думці, не праця,— а за оригінальні політичні статті у „Жи[тї] і Слові“. На це я не можу згодитися м[іж] і[ншим] тому, що нема сил фізичних і душевних. А, правду кажучи, мені зовсім не слід брати як-небудь гроші з рук старого, або взагалі від укр[аїнців]. Зо шкіри вилажу, аби стати на власні ноги,— та доси нема способу. Якось я був рішився стати чорноробочим і взятися за те, що трохи, здавалося мені, умію,— то є за мальоване комнат. Але товариш поляк, що працює коло такого, охолодив мене, сказавши мені, що і тут треба перше років науки. Казали мені поступати в сотрудники „Дїла“, але воно само нині — завтра упаде, а до того там би треба розпинатися за народовську політику і їх мужів. Ну, а на це я на старість не піду. Та взагалі мені опадають руки, як тільки подумаю про політичні статі і політичні вис-тупи. Не стало опори, ради й поради...

Буду шукати якої праці, зближеної до фізичної, так аби тільки ди-хати,— і при тому буду далі робити своє коло переписки і т[ому] п[одіб-не].

От саме кінчу переписувати листи М[ихайла] П[етрови]ча до Рус[ова] (преінтересні!) — буде того коло 250 стрін мого письма, самого тексту. Міг би й зараз давати друкувати, та багато не знаю; дещо мусить розві-дати Ф[ранко] у Росії, про багато напишу Вам. Воно би найкраще печата-ти ті листи вкупі з іншими листами М[ихайла] П[етрови]ча до укр[а-їнців] тої пори із-за границі 1871—1873. Та коби їх добути! Зрештою, я це хоть би печатав би тепер, то не відбивав би, бо хочу перше пустити книжками переписку з Галичанами (починаючи 2-гим томом, затим пішов би 3-й і т[ак] д[алі], а врешті 1-ий, де мали би бути показчики, допов-ненья, спомини адресатів про М[ихайла] П[етрови]ча і загальний погляд на напеч[атаний] далі матеріал і діяльність його в Австро-Уг[орщині]). Та все є задержки. От, напр[иклад], до остатного № „Житя і Слова“ я дав був листи М[ихайла] П[етрови]ча до Кобр[инськ]ої,— та Франко не напечатав для браку місця. Насилу я добув від неї дозвіл печатати ті листи,— і така мені морока майже з усіма: то бояться, то раді би, аби печатати по їхній думці. Ок[уневськ]ий зовсім не дозволяє печатати не то своїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча, але й листів сего остатнього до него. А жаль великий, бо переписка преінтересна. Яворський рад би навіть полемізувати з листами М[ихайла] П[етрови]ча,— і через те я написав ему, що в тексті напечатано тільки листи М[ихайла] П[етрови]ча до него без уваг, а про саму справу напишу в 1-ім томі. Жду відповіді, листи готові до друку.

Та чи післав ему Шішм[анов] болг[арськ]і твори М[ихайла] П[етро-ви]ча? Чи найшов псалтир Куліша? Чи взагалі зроблений який лад з бібліотекою? Не забудьте задержати в себе усі ті №№ книжок чи газет, де є статі М[ихайла] П[етрови]ча.

Та напишіть швидше, що там коло Вас? Де Зоря? Що діє Рада? Кланняюся всім.

Ваш щирый М. Павлик

Якщо маєте переказати Франкові, то пишіть швидше.

Посилаю Ліді виписку з одного листа М[ихайла] П[етрови]ча про неї, про малу Лиду.

Із листа до Старицького, Флоренція 14 окт[ября] 1872. Лідка „скачет“ только от многоязычия задуривається. С Берлина забыла говорить по-малорусски, благодаря настоящему обществу больших русских, и перешла на русский, с Гейдельберга стала говорить по-немецки, а съ Виареджио по-французски,— от итальянского поэтому я ее берегу. И так задуривається очень. В Виареджио от совместного глаголанія на четырёх языках я сам было стал заикаться.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 26. Автограф.

№ 27

До Людмили Драгоманової

Львів, 28.X.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людмила Мих[айлов]на!

Ще нема від Вас звістки, а мені знов треба писати Вам. Я сьогодні почав виписувати з Ваших давних листів до мене про М[ихайла] П[етрови]ча і про публічні справи. Я це думаю напечатати між перепискою М[ихайла] П[етрови]ча зо мною,— N[ota] V[ene] як Ви позволите. Воно потрібно і дуже цікаво, як доповнене до листів М[ихайла] П[етрови]ча до мене. Я писав Вам, що торік переписав листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене, які добув (решту ще буду добувати зі суду і т[ому] п[одібне]). Виписавши потрібне з Ваших листів, я візьмуся за відписуване до друку моїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча. Непремінно хочу якнайшвидше зладити до друку нашу переписку з поясненнями і т[ому] п[одібне], бо для історії гал[ицького] руху це найважливіше. Роботи коло того ще дуже багато, а самої переписки буде на порядний том. Воно й гарно, що піде собі осібно, бо буде цілість і можна буде краще обробити. Думаю видати це як 3-ій том, а розумієся, що паралельно з тим буду публікувати й те, що має йти до 2-го і т[ому] п[одібне]. Через те прошу Вас, коли Ви дужі і можете, вишукувати мені ще які листи Галичан, а також листи Русова, бо без того я не можу пустити того, що вже готово до друку — треба пояснень. Том моєї переписки з М[ихайлом] П[етрови]чем думаю друкувати відразу осібно, а не в „Ж[иті] і Сл[ові]“, бо тут воно мусіло тягнутися зо 2—3 роки, а тим часом хто знає, чи „Ж[ите] і Слово“ буде виходити і на р[ік] 1897. Опроче моє діло в тім, аби була готова рукопись, а там уже хтось найдєся такий, що напечатє її.

1 ноября. Лист мій до Вас застоявся, а тим часом я виписав усе потрібне з Ваших листів до мене. Цікаве воно для історії жен[ських] спорів, і я тепер дуже жалую, що таких листів мало і що я сам не записував ті спори. Ще буде про те в моїх листах до Вас, і, бачиться, в Кузьминих до Філолога. Чи Ви не знаєте, де є папери Радолінського?

Там є листи М[ихайла] П[етрови]ча до него — мені їх потрібно. Напишіть до Вовка, і я напишу.

Важко мені дуже не знати про Вас нічогоісінько, і через те вчора зрадувався звістці в листі Яворського, що він отримав із Софії болгар[арські] твори М[ихайла] П[етрови]ча. Значить, ще хтось живий там. Лист Яворського — остаточний дозвіл печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него. На силу я вирвав той дозвіл, та мусів постіснятися в переднім слівці про ворожих москвофілів, бо коректура мусить іти на цензуру і до Яворського. Гидко, — та не було іншого виходу: я цю жертву зробив для охорони цілості листів М[ихайла] П[етрови]ча; вони будуть напечатані до-слова, — тільки с пропуском про Мальшинського⁸⁰, бо я певний, чи про него можна писати. Учора віддав Франкови рукопис і жду коректури тай трепещу, аби не дізналися москвофіли — могли би стероризувати Яв[орський]ого, бо там їм наговорено таке, що ще такого не чули ні від кого. Преважні ті листи для жителісі М[ихайла] П[етрови]ча: там він виказує свою українську душу — свою прихильність до українства протів русофільства. Жалко, що листи ті писані до такого москвофіла, від грубої шкіри котрого слова М[ихайла] П[етрови]ча відбилися так, як горох від стіни; і він і тепер пише мені, що ідея „единой недѣлимой Руси“ — самая дорогая і основная для него“, а „Дудыкевичи“⁸¹ и Мончаловские⁸² — мои ближайшие единомышленники и товарищи по этой идеи!“ Може, резони М[ихайла] П[етрови]ча вразять хоть інших москвофілів, — тай то ледви... А може, — світ рутенський широкий...

Добре, що Яв[орський] хоть пустив ті листи, — бо от, напр[иклад], Окуневський ні за що не хоче пустити навіть одної виписки з его листів до М[ихайла] П[етрови]ча, потрібної для пояснення того, що вже напечатано, так що мені треба буде перші картки перепечатувати. Очевидно, публікація переписки з М[ихайлом] П[етрови]чем не вигідна дальшій кар'єрі Ок[уневський]ого, котрий уже почав путатись у правительственників: факт — що торік сам колом[ийський] староста, комісарі і жандарми агітували за его кандидатуру в Коломийщині (і він вийшов). Тепер він хоче кандидувати до Відня і то в двох куріях: 5-ій і 4-ій, то треба буде скомпануватися не з одним колом[ийським] старостою і т[ому] п[одібне]. Переписка з М[ихайлом] П[етрови]чем могла би его охоронити від усього такого, — якби він раз у раз дивився у те зеркало і твердо старався бути тим, чим він там відмалювався; я ему се писав, — та ба! Не таке то легке діло з кар'єривичем. Почекаю — може, після виборів стане інший.

Мені ролять надію, що получу місце в Народній торгівлі. Став би на власні ноги. День прогулював би для купецтва, ніч осталась би для літ[ературних] праць. Це мало би настати через 2 місяці, — N[ota] B[ene], як не переб'є яка нечиста сила.

Бувайте здорови. М. П[авлик].

Усім кланяюсь. Що робить Рада?

№ 28

*До Людмили Драгоманової**Львів, 4.XI.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26***Дорога Людмила Михайловна!**

Учора получив Ваш лист, і з него бачу, що попередний Ваш лист до мене пропав. Я получив від Вас лист іще в Рожнітові, саме нині два місяці,— той, щосте писали хорі, як Вас були взяли на час у Женеву. Після того Ви, очевидно, ще раз були у Владаї.

Рад я за Зорю і Раду, що такі щирі для Вас та що учаться добре і далі: вони певне колись допоможуть Вам. Тільки не радує мене те, що Рада і тепер мусить працювати по 6 годин у день,— це для єї здоров'я важко. Ну, та що робити — мусимо всі працювати, кілько сил стає.

Важко мені, що О[льга] П[етрів]на не пише Вам; я сам знаю, що воно значить не мати звісток від рідні М[ихайла] П[етрови]ча,— а що ж воно Вам! Мені бачиться, що в неї з Вами „разюча точка“ — Ваш пробуток у Києві. Вона, мабуть, стала на тім, що Вам конче вертатися в Росію, а знає, що Ви не вернетесь,— от і не пише. Та, певне, їй узагалі важко: багато горя на серці, ще більше навкруги. От і боїться доторкатися до того всего, аби і Вам не завдавати лишнього суму. Колессі вона казала, що стратила надію на перемогу українства протів казенщини і т[ому] п[одібне]. Певне, в неї не тільки ця потрачена надія, бо в нас усіх потрачено їх немало після смерти М[ихайла] П[етрови]ча і після того, що почалося навкруги... Каже Колесса, що кланялася мені,— я рад і цьому несказанно. Досадно мені, що кілько я не переказував Лесі про Вас,— усе люде [посередники] і не вислухали мене, і не передали всего, як слід. Тай ніким таким було переказувати,— а, зрештою, сего і не перекажеш і не ймуть тобі віри, поки би сами не приїхали на місце, не побачили і не почули (звісно, я це не про Лесю кажу).

Що ж діяти? Мусимо терпіти і привикнути до того, що після смерти М[ихайла] П[етрови]ча люде перестали розуміти і діло і нас так, як Він розумів,— тай ми Єго. Витолковують їм це хіба томи видань М[ихайла] П[етрови]ча і про него. На те треба і покласти усі наші сили й змагання. Коби тільки здоров'є і спосіб!

А воно таки сумно... Ось сьогодні у нас, перший раз, завіяло снігом,— а мені важко і поглянути поза себе і стараюся залісти увесь у свої листи до М[ихайла] П[етрови]ча. Тепер переписую їх,— та багато їх, багато дуже,— я ще не переписав і до половини р[оку] 1876,— та я цю роботу не покину, поки єї не скінчу. А бачу, що треба поспішатися...

Кулішевим псалтирем Ви не журіться,— може, я де добуду ему екземпляр,— а він післав М[ихайлу] П[етрови]чу, знаю добре.

Мене дуже вразило те, що Вам не посилають газет і Ви через те не знаєте, що у нас діється! Невже Ви і „Ж[иття] і Слова“ не получаете?! Скажу, хоть єй богу, не знаю, яких слів добирати на таке!

Яворським не турбуйтеся, не вартий він того. Ось М[ихайло] П[етрови]ч і я кілько стратили часу на возню з ним — і все даремне. З тих людей не вийде нічогосінько,— хіба жандарми і прокуратори українства.

Аби Шішманову не захотілося переписуватися з Яворським! Та сего не боятися, бо він не любить писати листів.

Радий я, що Ш[ишмано]ви вже в своїм домі, хоть був би радніший, якби Ви були ближче себе.

Ви не журіться і Вашою укр[аїнською] мовою. Я її розбираю, і вона доволі добра.

У нас тепер величезні народні рухи й особливо рухаються мазури-мужики. Та біда, що все на шкоду українству: вони вже позахоплювали в свої організації наших селян у сторонах мішаних,— польсько-руських,— і кажуть, що зараз візьмуться і до укр[аїнської] Галичини та й будуть її польщити. Нашу партію вони не люблять за те, що вона радикалізує селян і противна їх заходам на Руси; вони ж тепер чим раз більше зближаються до своїх вищих верств, навіть до шляхти, і скінчиться тим, що всі вкупі підуть на нас. Русини інших партій теж раді тому мазурському рухови, а нас ненавидять. На нас же закусили зуби і польські соц[іал]-демократи, бо не дозволяємо їм загорнути р[уського] хлопа, а тепер то ще задумали відтягнути від них і українських ремісників. Становисько наше дуже важке, а найбільша хиба — нема грошей на віча, взагалі на агітацію і організацію. Людей маємо стосунково аж надто,— але то все біднота. Русини інших партій противні і тому, що ми хочемо загорнути до себе і укр[аїнських] ремісників, і вони вже почали основувати свої товариства на провінції і у Львові, в камениці „Просвіти“. А ми маємо ремісників, та не маємо ані хати, ані газети! Найдосадніше за муж[ицький] рух. Він у нас недавно іще був дужчий, ще як рух був тільки в Коломийщині,— а тепер Мазури беруть верх. І все для браку грошей (маз[урські] мужики і самі багатші, тай верховоди їх багатші, деякі, як Леваковський⁸³, навіть, бачу, мільонери). Мені кажуть обертатися до українців,— а я після обходу старого зо мною морально не в стані обернутися до него, зрештою, в него і нема грошей. А провалимося на виборах, то кому буде шкода? Франко вже зруйнований економічно

Кланяюся Раді, Шіш[мано]вим, Койчу. А Бельчева чи вчитися поїхала в Женеву? Що сталося з бюстом М[ихайла] Щетрови[ча]?

Ваш щирий М. П[авлик]

Розпечатав я листа назад, аби Вам дописати, що вже місця в Нар[одній] торгівлі не получу. Не уступився теперішній секретар...

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 28. Автограф.

№ 29

До Людмили Драгоманової

Львів, 13.XI.1896 [р.].
Крижова ул[иця] 26

Дорога Людмила Михайловна!

Переписав я зо 250 сторін моїх листів до М[ихайла] Щетрови[ча] і далі мусів ту роботу покласти набік, поки не перепису листів М[ихайла]

П[етрови]ча, що я добув із „Просвіти“: до Огоновського⁸⁴, Борковського⁸⁵, Паньківського⁸⁶ і Дикарева⁸⁷. „Просвіта“ дозволила мені опублікувати ті листи під умовою, що вибір їх належить до бібліотекаря „Просвіти“ Паньківського. Усно єму виділ „Просвіти“ дав увагу, аби не пускати тих листів, де говориться про живі особи, і в других пропустити те. Паньківський казав мені, як давав листи, що там усе про живі особи,— але, каже, Ви друкуйте їх усі, а якби після того люде кричали, то я (Паньківський) скажу, що переглядав ті листи і не бачив там нічого такого, зрештою, не міг прочитати... звиніть. Я ж, прочитавши листи М[ихайла] П[етрови]ча до Паньк[івського], Борковського, Дик[аре]ва, і частину до Огон[овськ]ого, не бачу там нічого такого, чого би не можна публікувати, крім дечого про українців у Росії. А самі листи переважні для біографії й характеристики М[ихайла] П[етрови]ча і тим важніші, що підносять справи такі, котрі треба би полагодити хоть через 50 років. Оцим листи М[ихайла] П[етрови]ча, як узагалі его переписка, що „зроблять історію“, а не тільки стануть колись істор[ичним] матеріалом. Чим більше вони заворушать тепер укр[аїнську] публіку, тим краще.

Та от біда: не оказується в мене комплектів листів Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча, як листів: Огоновського (є тільки 2), Паньківського (теж 2), Борковського листи я маю в копії. Без листів Паньк[івського] не можна обійтися, бо там про такі справи, як карта України, Тов[ариства] ім. Ш[евчен]ка і т[ому] п[одібне]. А листи Ог[оновськ]ого треба й можна напечатати усі. То, б[удьте] л[аскаві] пошукати їх і взагалі листів до Галичан (м[іж] і [іншим] і моїх), а також листів і Русова, бо я хочу швидко напечатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, та багато дечого не знаю в них. Орігінали я Вам зараз відошлю і буду регулярно відсилати все переписане. Аж тепер я бачу, яка маса того і кілько то треба би праці, аби то все видати та ще й гарно впорядковано!

Листи Яв[орськ]ого іще не напечатані: ще нема усеї коректури, але найважніше діло — цензура самого Яв[орськ]ого. Коби вона вийшла благополучно,— зітхнув би лекше.

Ваш М. Павлик

[Збоку дописано:] Листів Ог[оновськ]ого треба найшвидше, бо Фр[анко] просить дати переписку М[ихайла] П[етрови]ча з ним до слід[уючого] № „Ж[итя] і Сл[ова]“. Глядіть між „Процесами“ і т[ому] п[одібне].

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 29

№ 30

До Людмили Драгоманової

Львів, 30.XI.1896 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людмила Михайловна!

Нема від Вас звістки, ні листів Огоновського до М[ихайла] П[етрови]ча. То я мушу давати печатати їх переписку так, як є. Листи Ог[оновськ]ого, коли найдуться, можна буде напечатати осібно, хоть ліпше було б на-

печатати все разом. Може, вони найдуться хоть до того часу, як буде треба робити відбитки із „Ж[итя] і Слова“,— т[о] й[есть] коло 25 н[ового] ст[илію] декабря. Вже готові в мене до друку і листи М[ихайла] П[етрови]ча до Борковського (ред[актора] „Зорі“) — тільки ще жду дозволу остатнього напечатати деякі виписки із его листів до М[ихайла] П[етрови]ча. Паче чаянія і Ол[ександр] Барвінський⁸⁸ позволив мені зняти копії з листів М[ихайла] П[етрови]ча до пок[ійного] его брата Володимира⁸⁹ тай до себе, і напечатати їх укупі з листами брата до М[ихайла] П[етрови]ча. (Дасть мені на різдвяні свята, як вернеся з Відня). В мене є тільки один лист Вол[оदिмира] Барв[інського] до М[ихайла] П[етрови]ча. Мабуть, їх є більше, то, б[удьте] л[аскаві] пошукайте. Хотілось би зібрати в купу те все і напечатати з докладними поясненнями — бо полеміка М[ихайла] П[етрови]ча із Вол[одимиром] Барв[інським] — то щось найхарактерніше, бо Вол[одимир] Барв[інський] репрезентував народовців і діаметрально противний напрямку М[ихайла] П[етрови]ча. Листи Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча можете посилати отвореною посилкою, як Handschriften,— тільки, звісно, рекомендовано,— але листи росіян посилайте пакетами. З остатних листів мені треба тепер листів Русова, бо я без того не можу пустити й листів М[ихайла] П[етрови]ча до него. Зробивши потрібні уваги, я Вам оригінали верну зараз.

Ви вже, мабуть, получили „Ж[ите] і Слово“ і прочитали там листи М[ихайла] П[етрови]ча до Яворського. Ну, слава богу, що вискочили! А таки джентельмен Яворський, що пустив їх.

Остатніми днями і Ок[уневськ]ий позволив мені печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него.

З Ок[уневськ]им горе тепер: затявся на австрофілістві і, мабуть, залізе в погане з австр[ійським] правительством. Може, ще витолкуємо ему з Франком, і справа іде досить слабо, як на теп[ерішнє] широке поле, головню через недостачу грошей. Фр[ан]ко леда день збанкрутує і мало має надії на свій вибір, бо арештовано головного агітатора Вітика у Перемишлі (він і ред[актор] „Гр[омадського] Голосу“). До Росії Франко не їде, бо нема грошей, тай з України нема звісток, як бути на рік 1897.

Зо мною особисто, як було. Не знаю, чи писав я Вам, що мені було заперечено місце в нашій страховій тов[аристві] „Дністрі“ в якімось статист[ичнім] відділі, що мали зробити спеціально для мене,— та радні „Дністра“ заявили, що не можуть мене приймати, бо кардинал, опікун товариства, не терпить мене і знищив би товариство, якби я там був упорядником. Консеквентно.— Що чувати коло Вас.

Ваш щирий М. Павлик

Кланяюся всім добрим людям, м[іж] і[ншим] Д[окто]ру Мінцесу. Чи не сердиться він на мене? Я ж ему помалу відповідаю самим матеріалом про М[ихайла] П[етрови]ча.

4.XII.1896 [р.]

Залежався мій лист, а тим часом Борковський згодився на печатане виписок із его листів до М[ихайла] П[етрови]ча,— то я написав наново передмову і дав перше їх переписку, бо вона як раз уціляє в теперішні наші кризи. Мабуть, буде гвалту немало. Переписка М[ихайла] П[етро-

ви]ча з Ог[оновсь]ким піде після того, так що зможете друкувати его листи, коли є.

З України нема звісток. Хоть би Леся написала словечко! Що вона мовчить, як води в рот набрала? Ми з нею могли би домовитися до чого і щодо моїх праць про М[ихайла] П[етрови]ча. Нагадайте їй делікатно, що воно негарно з єї боку кидати так чоловіка; котрого вона перше назвала своїм другом і котрий дійсно єї друг. Можна би піддержатися в теперішню незavidну пору, особливо для мене. Мені просто голова схне від усього і, бачу, ось-ось трісне.

Пишіть, що там коло Вас? Мене про Вас питав недавно Грушівський. Казав, що має написати про Вас у Одесу,— питали. Я сказав, що знав і міг. Сьогодні зайду до них. Не найшов я квартири Груш[івського]. (Я ще у него ніколи не був).—

Кулішевим перекладом Псалтирі не журіться. Я був позичив єму тут і став посилати, та він вернув, кажучи, що єму там позичено.

7.XII.1896 [p.]

Треба мені конче сказати Вам про одно. Старий попікав мене, чому я ті 1000 р[инських] (на фонд ім[ені] М[ихайла] П[етрови]ча) не післав єму,— що таке було бажане і его, і в Софії. А мені про це не сказав і словечка, навіть Леся!! Ті, що мені пересилали, аби передавали гроші, казали тільки, що це для „Поступу“ на фонд ім[ені] М[ихайла] П[етрови]ча та що він має написати статут — про цілі їх і програму видавництва. Якби я був знав таке, певне, був би їх післав М[ихайлу] П[етрови]чу зараз і не виніс два скандали через позику Будзиновському 300 г[ульденів] (добре забезпечену) і передачу фонду „Поступови“, від котрого і їх опісля віднято, не питаючи нікого і нічого, і тим був морально убитий і я, і „Поступ“. Гірко воно страшенно. І майже всі непорозуміння економічні — такі.

Після онтої прикрої уваги я отримав Ваш лист. Велике Вам спасибі, що хоть Ви мене не забуваєте. З публікацією листів я доволі обережний,— головно бережу волю адресатів, з котрими переписуюся,— але більше мені ні з ким радитися, бо ніхто тим не займається,— ані не розуміє деталей. Міркую і переміркову сам, і нераз пропускаю місця уже в коректі. Було би дуже добре, якби Ви були коло мене, або хоть хто близький Вам із Росії,— та що подієш? Б[удьте] Л[аскаві] пишіть мені, під яким заголовком були подані у кievську цензуру р[оку] 1875 Рудченківські „Воли“, як звали себе автори і чи може бути, аби там правительство знало їх псевдоніми женевські. Про це є одно місце у листі М[ихайла] П[етрови]ча до Ог[оновськ]ого, та не знаю, чи можна его пустити в печать?

Досадно, що і Ви все хоруєте, та що не получаете „Ж[иття] і Слова“! Фр[ан]ко казав, що посилаю. Мабуть, не пише „Via Budapest“. Сказав я єму за те, я дуже рад, що Рада Вам здорова і помагає Вам. Вона таки славна дівчина,— звісно, сама зазнала немало горя, то й розуміє чуже.

Запропонував я Франкові, може би признач за статі мої передмови до листів М[ихайла] П[етрови]ча. При листах,— коло котрих самих є немало роботи,— я можу писати і про біжучу політику ліпше і документальніше, і воно повинно бути чим раз інтересніше. Якби не ставало до 1 листа в місяць, я про що інше допишу,— та, мабуть, і так буде

все більше. Якби Фр[анко] і старий признали це, то я получав би 20 р[инських] у місяць. Остатнє я зробив тільки для переписки М[ихайла] П[етрови]ча, аби мати змогу єї обробити і опублікувати, бо моя особа мені байдужа, і для неї я ніколи не прийняв би грошей від старого, після его обходу зо мною.

Сердиться він на мене, що помалу „відсунувся від діла“, а не тямить, що він морально обернув у нівець усе моє жите і відняв у мене остаток душевних сил для діла, котрому я посвятив те своє жите. Тут багато сказано, та воно правда. Безтактний він і неухажний, і через те він люто несправедливий, майже кат. Кілько вопіючих образ і підозрінь зазнав я від него! І сам він того, бачиться, не чує і не бачить, яку прислугу він тим робить ділу, і в нічому не вважає себе винним! І все те при тому, що я ж признав себе де в чому винним перед ним! Через те мені й пропонувано ним поміч — те саме, що повішеному глоток води для того, аби він ще трохи мучився! Треба бути консеквентним: коли я такий, як би виходило по его обході, то не можна ж єму мати зо мною діла. Я, по кр[айній] мірі, не можу переполовинитися!

Мені знов важко вести з ним ідейне діло після его обходу. Болить мене це все страшенно, бо ми ж найближчі товариші М[ихайла] П[етрови]ча. Це, впрочім, і горе, те, що єму куди до ширини погляду М[ихайла] П[етрови]ча! Я, напр[иклад], назвав єму ряд основних праць, що думав би зробити про Авст[ро]-Уг[орську] Русь, далі біографію М[ихайла] П[етрови]ча. Цего всего він не признав достойним. Перетерплю це особисте униженє перед старим ще і з огляду на тих, що дають гроші і бажають моєї праці у „Ж[иті] і Слові“. Коли стану получати ті 20 р[инських] у місяць, то буде трохи ліпше, бо за ці 2 з верхом місяці діла наші з мамою дійшли до краю. Прийшлося працювати при картофлі, капусті і кулеші і нераз сидіти і без світла тай без дров, бо ні за що було купити. І воно велике щастя для нас, що маємо такий невеличкий склепок (epiceries), де нам вірять хліб, муку та цукор, і знов різничку, що вірять м'ясо (котрого мало коли беремо). Якби не те, були би буквально здохли з голоду ще торік. Звісно, до здоровля воно не причиняється,— але в мене, як і в Вас, тільки душевного горя, що якось не чуєш плохого житя і все тобі байдуже. Не раз мав і вмерти, та страшно за листи М[ихайла] П[етрови]ча і за всю переписку з іншими людьми: єдині певні руки на те тут — Франко, та я на саму згадку про той сховок здригаюся зо страху, бо там ідеальний безпорядок і діти усе рвуть і нищать, так що і самому йому вже забагато. Невесело! Ось чому я рад виготовити рукописі чимскорше, а оригінали відослати Вам, і ось чому мене так болить увага старого, що то не робота; а воно мені до помочи хоть зо 2 писарі, то аж тоді я міг би взятися, як слід, за настоящу роботу коло переписки: система, вступи, пояснення, додатки. Вам не треба казати, що оригіналів не можна давати у друкарню,— одно тому, що все одно не прочитали би (взагалі письмо М[ихайла] П[етрови]ча мало хто вміє читати), друге тому, що на оригіналах не вільно мазати для уваг і перемазувати уступи, і врешті там є таке, чого ніхто не сміє знати і що я сам мушу пропускати, переписуючи. Через те я й ніяким писарям не міг би довірити переписуванє, зрештою, в мене дома нігде би їм сидіти, а додому я не дав би оригіналів абсолютно нікому. Як на те,

„Ж[ите] і Слово“ печатається у москвофільській твердині — Ставропігії, то була би добра пожива для шпівнів, як туди давати оригінали.

8.XII.1896 [p.]

Не сказав Вам, що, на думку старого, коли кому платити за переписку М[ихайла] П[етрови]ча, то Вам. Я з радістю пристав би на це і пожертвував свою роботу Вам, бо М[ихайло] П[етрови]ч і Ви багато робили для мене. Вище я писав про плату за вступні статі до переписки тісно через те, що не було і надії мати який заробок, аби при нім публікувати переписку. Сьогодні прийшов до мене Д[окто]р Бубер з виговорами, чому я, бідуючи, не обернувся до него (єму вчора казав про те Франко), і позичив мені 10 гульд[енів] тай обіцяв, що поговорить із директором „Славії“, страхового товариства, може би, мені там дали місце.

9.XII.

Таки вони дуже добрі люде — оці Бубери; звісно — жиди, не те що християне, та ще й Русини зі своїми кардиналами! Коли я получу місце у „Славії“, чи де, і Українці признають мені тих 20 р[инських] у місяць як плату за працю коло переписки М[ихайла] П[етрови]ча, то я велю посилати їх Вам. Так я віддав би Вам і 200 р[инських] довгу. Все одно я тої плати не взяв би сам, якби мав заробок деінде.

Получив і Ваш пакет із листами. Спасибі Вам — це власне найцінніше про Галичан. І здебільшого розкинув листи і найшов і 2 листи від Ог[оновськ]ого. Ще нема, бачу, двох: першого з р[оку] 1897, де Ог[оновськ]ий обернувся до М[ихайла] П[етрови]ча по житєпис его. Цей лист у Вас. А другий десь у Франка; єму прислав М[ихайло] П[етрови]ч для курйоза. Може, це і той самий лист. Та нічого, хоть і не найдуться. Що було між листами негалицького — вертаю Вам.

[Збоку дописано:] Фр[анкової] книжочки для Лесі в пакеті не було. А жаль, бо через кілька день т[ада]ме Бубер їде в Росію і могла була передати Лесі.

Разом із Вашим пакетом прислала нам і Кобринська зарізаного індики. Звісно, це таки поміч, і ми дякуємо їй, та воно нам тепер майже те саме, що голому і босому — вінок.

Важко мені, що вище написав Вам крайню правду про мої відносини зо старим, — важко і за себе, і за Вас, котрій і так важко. Так як его сховаєш? А раз воно написано, — нехай їде. Ви б[удьте] л[аскаві] беріть це холодно, і нехай воно при нас і лишиється.

Бувайте здорови
М. Павлик

Всім Вашим щиро кланяюся

Франко їде сьогодні у Відень, де буде мати відчит п[ід] з[аголовком] „Die Lage des Bauernstandes in Galizien“. Запросило одно солідно товариство політ[ичне] — Фабіїв. Це таки дуже важно для нас.

Я перекажу Ользі П[етрівні], може би, виписала з листів М[ихайла] П[етрови]ча до матері і ще до яких рідних такі місця, котрі можна публікувати. До того треба би додати виписки з листів М[ихайла] П[ет-

рови]ча до Вас, тай опублікувати під одним заголовком. Воно ж важно для фотографії.

Може би, Ви могли помалу виписувати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 30. Автограф.

№ 31

До Людмили Драгоманової

Львів, 18.XII.1896 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Учора получив Ваш лист і написав Вам аж два, один по одному, та кращого не посилаю.

Простіть, я не знав, що Ви там такі хорі,— та Ваші, певне, здорові; воно тільки нам так видається довго, бо все думаємо про них. Книжки ще пошукайте, може, вона і не пропала.

На моє крайнє горе дізнався, що Вам „Життя і Слова“ зовсім не посилено!! Накинувся я на Фр[анко]ву і допильную сам.

Коло мене нічого нового. Про місце в страхових товариствах приходитьсь мовчати і відступатися від них, бо вийшло, що вони в дуже поганих услугах. Про плату в „Ж[иті] і Слові“ теж нічого і думати м[іж] і[ншим] через те, що само ж видане у дефіцитах. Мати зо мною. Мусимо всі ми бодрствувати,— якось то воно буде...

Публікуючи листи, я вважаю дуже і без згоди адресатів нічого не печатаю. Про українців і др[уге] пропускаю все шкідливе.

Після Вашого листу мені стало страшенно важко, через Ваші хвороби. Треба Вам непременно виїжджати в тепліші сторони. Чи не обернутись би Вам у фольклорне товариство в Лондоні для забезпечення праць М[и-хайла] П[етрови]ча? Він мені колись про те писав.

Бувайте здорови
Ваш щирий М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 31. Автограф.

№ 32

До Людмили Драгоманової

Львів, 5.I.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Франко просить Вас, абисте взяли собі з редакції „Сборника“ Ваших 150 фр[анків], що він Вам винен. Там напечатана его стаття. Якби не

хотіли Вам дати, то нехай шлють усю плату єму (ul[ica] Krzyżowa, 12), а він Вам пішле відци.

Ви вже, певне, получили те гірке „Жите і Слово“, тай прочитали там листи М[ихайла] П[етрови]ча. До сего н[оме]ру я дав переписку М[ихайла] П[етрови]ча з Борковським, але Фр[ан]ко напечатав тільки моє передне слівце. З того може вийти таке, що народовці заборонять печатати пакет узагалі всіх листів, що передали мені для публікації. Дуже воно мені досадно. Треба буде обернутися до кого слід, аби сказати Ф[ран]ку печатати завше, в кождім н[оме]рі, хоть і лист (я міг би дати і на 2—3), а то він відкладає на остаток, і потім не стає місця. В мене готова до друку переписка М[ихайла] П[етрови]ча з Огоновським, Паньківським, Макарушкою⁹⁰, „Просвітою“⁹¹, Тов[ариством] ім[ени] Шевченка⁹² (м[іж] і[ншим] дуже цікава — про карту України⁹³). Була готова переписка з Кобринською, та вона, прочитавши в рукописі моє передне слово (самі факти і кілька уваг),— не дозволяє печатати. Зложу все до актів, аби тільки вернула мені передне слово. Тепер я м[іж] і[ншим] ладжу переписку М[ихайла] П[етрови]ча з Куп[чан]ком, що прислав мені листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, хоть іще не всі. Було би все прецікаво, та не можна тепер тикати...

[Збоку дописано:] Єго листи до М[ихайла] П[етрови]ча ще не всі у мене,— та воно не важно.

Вже вийшов 1 н[оме]р „Robitnyka“, organu rusko-ukr[ainśkoji] soc[jal]-dem[okratycznōji] partiji⁹⁴, і скажу Вам посилати. Я переводжу для него „Ткачів“ — драму Гауптмана, та, може, й відіб'єся.

Бажав би до 20 юня с[его] р[оку] видати том переписки і популярні твори М[ихайла] П[етрови]ча, та не знаю, чи встиєся, бо перше залежить від повільности Фр[ан]ка і єго друкарні, а на друге нема грошей. А воно би дуже треба, бо більшої частини єго попул[ярних] творів уже нема і одного екз[емпляра]. На всякий случай я зладжу і прошу прислати мені екземпляр **про вільних козаків і тур[ецьку] неволю**⁹⁵, з оригіналами додатків М[ихайла] П[етрови]ча, а собі зробить копію з остатних. Я зараз перепису і верну. Все інше у мене є.

Перемін коло мене ніяких, ані звісток.

Може буде як переслати листи Р[усо]ва до М[ихайла] П[етрови]ча. Не можу без них викинути до друку листів М[ихайла] П[етрови]ча до него. Дозвіл є. Вони переважні.

Ваш щирый М. Павлик

[Збоку дописано:] Що чувати коло Вас?

№ 33

До Людмили Драгоманової

Львів, 9.I.1897 [р].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людмила Мих[айлов]на!

Учора получив Ваш лист і додаток. Велике спасибі Вам, але, прошу Вас, більше не робіть того; не повірите, як воно мені важко. Ви ж і самі бідні.

Досадно, що Ви й доси не получили „Житя і Слова“. Єго (всі книжки сегорічні нового видання) Франко післав Вам на моїх очах і зарекомендував! Се було тоді, як я Вам писав, що сам догляну. Адресовано було на ім'я Ів[ана] Ш[ишманова]. Будемо добувати від пошти.

Чи получили Ви мій остатний лист, де я раджу обернутися, для праць М[ихайла] П[етрови]ча, у лондонське фольклорне товариство? — Чи друкуються лекції М[ихайла] П[етрови]ча?⁹⁶ Пора!

Кобринська знов дозволила печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до неї і з моїм переднім словом. Порадив брат. Чудна вона.

На весну непременно збирайтеся у тепліші краї.

Ваш М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інститут франкознавства, № 33. Автограф.

№ 34

До Людмили Драгоманової

Львів, 6.II.1897 [р].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людмила Михайловна!

Я писав Вам про те, що задумав упорядкувати том популярних писань М[ихайла] П[етрови]ча, — та доси не получив від Вас відповіді. Зараз після того я запропонував Фр[анко]ви, що впорядкую і перекладу том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча, — усіх, писаних по-росс[ійськи] і другими європ[ейськими] мовами. Тепер найшовся й накладчик для сего тому — Товариство ім[ені] Шевченка. Воно тепер стало чисто наукове, без примішки політичної, бо Барвінський, голова єго, провалився, а на єго місце вибрано Грушівського, що зірвав з політикою Барвінського і веде товариство по чисто науковій дорозі (Барвінський провалився і на Україні). Як тільки Барвінський уступився з товариства, Франко запропонував у члени мене, і мене прийняли. Через кілька день буде засіданє наукової секції, і я там предложу напечатати том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча (і свою будущу працю про школи в Галичині). Бажав би до того часу получить від Вас згоду і вмови. Треба мені від Вас фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча, напечатаних у Росії

й заграницею (по-англійськи, фр[анцузьки], італ[ійськи] — по екземпляру (воно мусить бути між паперами М[ихайла] П[етрови]ча), а, окрім того, росс[ійських] оригіналів праць, напечатаних по-болгарському. Я то все перекладу сам по-укр[аїнському]. В томі гадаю зібрати все, написане М[ихайлом] П[етрови]чем і „єго послідувачами в Росії“, як воно показано самим М[ихайлом] П[етрови]чем у листах до Ом[еляна] Огоновського і в „Іст[орії] літ[ератури] руської“⁹⁷ остатного. Розум[іється], не візьму історичних пісень і матеріалів, але в передмові напишу і про се докладно.

Думаю, що воно вийде гарно і що так Тов[ариство] ім[ені] Шевченка поправить свою давню кривду для М[ихайла] П[етрови]ча. А якби Ви на таке не згодилися, то все ж таки я свою працю зроблю,— то, може, хто інший допоможе Вам її видати.

Сяк чи так, а я мушу впорядкувати бодай сі два томи праць М[ихайла] П[етрови]ча,— то буде менше роботи і коштів тим, що колись будуть видавати дальші єго твори.

Бувайте здорови
М. Павлик

[Збоку дописано:] Листи М[ихайла] П[етрови]ча до Борковського вже складаються — перешкоди нема. Другий екз[емпляр] „Жите і Слово“ Ви вже, мабуть, получили.

11.2.[18]97 [р.]. Учора вечір я був перший раз на засіданню наукових секцій Тов[ариства] Шевченка. Все гарно — нема й духу Барвінського (він зрікся чисто всего, навіть редакції Істор[ичної] Бібліотеки). Про фольклорні праці М[ихайла] П[етрови]ча думав говорити на другім засіданню, як буде більше людей,— та сказалося, що вже не треба: Грушівський сам занявся тим і переведе діло на комітеті,— розумієся, я буду перекладати і порядкувати. Каже, що за це мені й заплатить (у них не свої гроші і є їх доволі). Я казав про Ваш дозвіл і умови,— і ми ще з ним поговоримо після засідання комітету. В усякому разі, Вам дадуть певне число примірників, а може й грошей.

Зразу має вийти том у 20 листів, опісля другий.

Б[удьте] л[аскаві], відповіжте мені швидко. Із фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча поки що нічого не посилайте, бо багато їх на рос[ійській] мові має Франко, то я справлюся і напишу Вам.

Бувайте здорови
М. Павлик

Мати лежить хора, і я сам мушу все робити, поки найду служницю. Дещо грошей маю.

От уже й прийшла служниця.

Ваші екз[емпляри] фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча (звісно, не всі) я дам у Ставр[ополітську] Книгарню⁹⁸, котра Вам буде посилати гроші. Вона точна.

Щодо мене, то каже мені Ок[уневський], що постарася, аби я получив місце в краєвому архіві актів історичних, що мають тепер реорганізувати. Було би гарно, та я не надіюся.— Мушу сказати про Ок[уневського], що, як оказуєся, він не давав правительству ніяких обіцянок, а воно само підпирало єго як розумного опозиційного посла. Тепер він виступає в

сеймі дуже остро, по нашій думці і програмі,— так само і яко кандидат до ради держ[авної] у Відні. Бачиться, буде вибраний, а, мабуть, і Франко. В таких разі остатний переїхав би у Відень на завше.

Н[оме]р „Житя і Слова“ за декабрь 1896 Ви вже, мабуть, получили. Він вийшов аж 30.I.1897! Получили, мабуть, і „Гр[омадський] голос“. Не сердьтеся на Ф[ранків],— у них немало клопотів, то м[іж] і[ншим] і забувають.

10.II. Ок[уневський] вже майже виробив був мені місце в архіві; чоловік, від котрого тепер усе залежить, Ст[аніслав] Бадені⁹⁹, маршалок сойму, обіцяв ему відповісти „через три дні“, та показалося, що він від Ок[уневського] хотів за те надто багато. Якраз на другий день сам Бадені задумав поставити внесок — відбудувати, коштом краю, замок королівський у Кракові і віддати его на власність австр[ійському] цісареві, як королеви польському. То просив Ок[уневського] не оппонувати, а бодай вийти на той час із салі,— просив, мало не цілюючи его по руках, закликаючи „na wszystkie świętości“, і обіцяючи ему за те „зробити все“. Се було публічно, на каритари, і всі послі збігалися і ззиралися, що таке. Сам Бадені витяг — витрутив Ок[уневського] із салі, а коли мусів іти, то до Ок[уневського] приступив Барвінський, аби его заговорити і задержати. Та Ок[уневський] вирвався і побіг до салі, де вже Бадені говорив. Хвилька — і все було би пропало, бо внесок сей прийняли всі як стій. Ок[уневський] запротестував іменем Русинів, раз що то буде коштувати мільони, а по друге, що Русини не хочуть признати себе частиною Польщі. Можете собі представити лютість усіх Поляків, тай рутенських послів. З Ок[уневським] голосували тільки два р[уські] хлопи-радикали. Так пропало і моє місце, і Бадені взагалі не подарує сего Ок[уневському].

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 34. Автограф.

№ 35

До Людмили Драгоманової

Львів, 19.II.1897 [р.],
п'ятниця, Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Вчера я був у Грушівського і передав Ваші слова про фольк[лорні] видання М[ихайла] П[етрови]ча. Він казав мені, що запропонує на засіданню комітету Товариства, аби Вам дали 100 гульд[енів] і 50 екз[емплярів] — це поки що за один том. Казав, що товариство не стоїть так добре. Я просив, може би, дали більше екземплярів, а натомість сами печатали більше, ніж звичайно 400. В середу скаже мені рішенець комітету. Коли пішлють Вам,— не знаю. Бачиться, найшвидше тоді, як я їм почну давати переклад статей. Мені за переклад будуть платити по 5 рублів від друкованого листа.

Тільки що я получив лист від О[лександра] Білозерського із Борзни про смерть Куліша. Він умер 2/14 февраля „после непродолжительной

болезни". Забирає та смерть робітників укр[аїнських] — і наближається і до нас...

Вертаю Вам поштову марку з Вашого остатного листа, бо вона вже не йде, то нехай Рада більше таких не купує, бо шкода грошей.

Жаль мені дуже Ліди, що хорує, бажаю їй швидше подужати. Моя мати була хвора на інфлюенцу; недавно підвелася, але я бачу, що не довго їй жити. Страшенно вона спрацьована і збідована. Кланяєся Вам. Кланяюсь і я всім Вашим і д[обро]д[іям] Ш[ишмановим].

Ваш щирый

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 34. Автограф.

№ 36

До Людмили Драгоманової

Львів, 26.II.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

24-ого с[его] м[ісяця] Грушівський відповів на засіданню наукових секцій про те, що вважав комітет товариства ім[ени] Шевченка, а то, що Вам призначено 100 г[ульденів] і певне число екземплярів (це ще ми установимо). Тут же я предложив формально печатане фолькл[орних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, зібрані на це згодилися з радістю за товариство і веліли мені братися за роботу.

В мене вже є спис фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча, — та тепер біда: треба їх усі добути, а це нелегко, особливо з Західної Європи. Просіть Шішманова, нехай мені добуде адреси фольклорних товариств у Чикаго, Лондоні і Парижі, бо в записах є праці М[ихайла] П[етрови]ча. Тако ж адреси редакцій: *Méluzine, Le Trad[ition] pop[ulaire], Globus, Aethnaeum, Archivio per lo studio delle trad[ition] pop[ulaire]*.

Я повинен би обернутися с сим до Вовка¹⁰⁰, але він лінивий, то не зробить, або зробить не швидко.

Затим, прошу Шішманова добути мені із бібліотеки М[ихайла] П[етрови]ча відбитки его фолькл[орних] праць із рос[ійських] журналів, бо хоть багато з них і є у Франка, але в екземплярах М[ихайла] П[етрови]ча можуть бути поправки, покази на цензурні пропуски і т[ак]е ін[ше]. Задля остатного конче потрібно вишукати рукопис і тих самих праць, — вони мусять бути, бо М[ихайло] П[етрови]ч посилав в Росію свої праці в копіях. Це все треба порівняти с печатним і встановити повні тексти, певне, попсовані цензурою. Оригінали болг[арських] праць потрібні мені через те, що мені легше перекладати з рос[ійського], як із болг[арського].

Скажіть ему теж, що я попросив Грушівського посилати ему видання Тов[ариства] ім[ени] Шевченка с тим, що він, Шішманов, буде за те посилати Сборникъ, взагалі фольклорні праці. Адрес товариства: *Szew-szenkoverein in Lemberg, ul[ica] Akademicka 8*.

Як би можна було пересилати мені Козаків (поп[улярну] брошуру¹⁰¹ з рук[описними] додатками), то було би гарно, бо я конче хочу зладити

повне видане поп[улярних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, а це є его перша праця. Стараюся найти накладчика, і печатав би в Женеві.

Біда моя з перепискою М[ихайла] П[етрови]ча тим, що Франко передав, що нема місця в „Ж[иті] і Слово“, дає того дуже потрохи, так що я жду леда нагоди, аби печатати ту переписку осібю і швидко, бо так я не скінчив би єї і за 10 років. А в мене набираєся готового чим раз більше: до того, що я Вам назвав, уже приготовлено мною до печати переписка М[ихайла] П[етрови]ча з Юл[іаном] Бачинським¹⁰² (про українську державу), а тепер ладжу переписку з Купчанком¹⁰³, після того зараз переписку з Бучинським¹⁰⁴ — усе річи довгі, такі, що їх би стало для „Ж[итя] і Слова“ на кілька років при теперішнім способі публікування.

„Ж[итя] і Слова“ іде помалу, — доси не готовий і 1-ий № на 1897 р[і]к, а повинен уже складатися 3-тій. Воно тепер Франку таки ніколи, бо вибори (протів его кандидатури усі сили — навіть військо на бідних міщан і селян!), тай нема доволі грошей, аби наказати друкарні робити швидше, аби забратися до инчої. Після виборів може бути не гірше, бо Франко через ні* заліз у довги по вуха, і, мабуть, не зможе далі гарантувати друкарням за „Ж[ите] і Слово“ та „Гром[адський] Голос“. Якби був вибраний послом, то забереся у Відень і там може видавати тільки „Ж[ите] і Слово“. Коби лиш був вибраний, бо без того бідні галицькі Русини, — не було би кому й обізватися за ними, бо соц[іал]-дем[ократична] і польська мужицька партія — наші вороги (остатня вже знюхалась з панамі, а друга, бачиться, з від[енським] урядом: представте собі — протів обох нема ніяких насильств, а вся злість обернена протів опозиційних Русинів, особливо Радикалів!). Та, може, вийде хоть Ок[уневськ]ий.

Бувайте здорови
Вашим д[обро]д[іям] К[осачам] кланяюсь
М. Павлик

Служницю мусимо відряджати, бо нічим вигодувати (вона молода і здорова, то їсть не тільки, що ми!). А мати вже дуже слабосильна — ледве дихає.

Я, може, получу місце бібліотекаря в „Просвіті“ й Тов[аристві] ім[ени] Шевченка за плату 15—20 гульд[енів] у місяць. Добре би й це!

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 36. Автограф.

№ 37

До Людмили Драгоманової

Львів, 3.IV.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людмила Мих[айлов]на!

Що це від Вас нема ніякої звістки? Чи здорові? Чи Ліда подужала? Нам тепер ліпше на тільки, що Грушівський дав мені коректу деяких видань Тов[ариства] ім[ени] Шевченка і велів виплатити наперед 20 гуль-

* Так в оригіналі.

д[енів]. Почав давати і деяку літ[ературну] роботу. Воно принесе мені небогато (коректи лист 1 г[ульден] 50 кр[ейцарів], ревізія 50 кр[ейцарів]), а все ж таки ліпше. Я йому дуже вдячний, бо вже приходилося нам з мамою вмирати з голоду буквально. Як ми перебули сих 6 місяців, відколи в мене нема ніякого заробку,— і сам не розумію. Ostatним часом жили тільки картофлю і чаєм, тай то нераз не було і на цукор. Трохи помагала нам Франкова, спасибі їй,— то хлібом, то позикою грошей, по 1/2 гульд[енів] у місяць,— чого, зрештою, не було і на квартиру. Для мого здоров'я, фізичного і морального, це все була страшенна кризіс, та все ж таки користна тим, що я пізнав, що таке люде. Я в них вірив, як у бога, і все дивився на них з кращого боку, тай сам був із ними якнайщиріший. Тепер те все в мене пропало,— тепер мене нічим не здивуєш.

Пишіть. Бувайте здорови.
М. Павлик

Вашим кланяюся

Переклад Фолькл[орних] творів М[ихайла] П[етрови]ча уже почав. Листи єго ідуть далі в „Ж[иті] і Слові“. Роботи в мене тепер дуже багато.

Чи получили мій лист, де я Вам писав про ф[ранцузькі] праці М[ихайла] П[етрови]ча.

[Збоку дописано:] Кузьма прислав 5 екз[емплярів] листів Бакуніна, с чого 3 я записав на Вас у книгарні, котра пришле Вам за них гроші. Так само і дальші екз[емпляри].

8.IV.

Задержався лист, а тим часом Груш[івський] прислав мені ще один чек на 20 г[ульденів] за роботу. Взявся я за рецензії для записок Тов[ариства] ім[ені] Шевченка, далі буду писати і самостійні праці,— ті самі, що я пропонував старому, та він і чути про те не хотів. А пок[ійний] М[ихайло] П[етрови]ч нераз думав про те, як би мене увільнити від журналістики і посадити за ті праці... Для комплекту треба тільки того, аби Гр[ушівський] згодився добувати гроші на печатане переписки М[ихайла] П[етрови]ча і єго біографії.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 37. Автограф.

№ 38

До Людмили Драгоманової

Львів, 24.IV.1897 [р].
Великодня субота, вечір.
Крижова 22.

Дорога Людмила Михайловна!

Оце мама пішла до св[ятого] Юра дивитися, як святять паски, і я, чекаючи, поки чай буде, пишу Вам дещо, бо іншим разом ніколи. Де в чому дуже невесело. Ви, мабуть, завважили в ostatньому н[оме]рі „Ж[итя] і Слова“ за 1896 — вступну статю Франка¹⁰⁵: критику українців, як і

що їм робити. З критикою я не зовсім годився, навіть радив Ф[ран]ку, що образяться через гроші,— та вже після напечатання, бо перед тим я читав статтю тільки в коректурі, коли Ф[ран]ко був у Відні і сам не міг направляти. І стаття подобалась певній молодіжці і вона єї відгектографувала. Недавно Фр[ан]ко получив відповідь п[ід] з[а]головком] „Не так тії вороги, як добрії люде“, підписану добродійкою Н.С.Ж.¹⁰⁶ Каже, немовби статтю відгектографували їх вороги, полемізує з Франком і на те его бажання, аби українці брали собі примір із гал[ицьких] радикалів та ішли в народ і т[ому] п[одібне],— каже, що Галичанам зась таке говорити, бо вони сякі й такі — і тут пішло, чисто по-діточому: „ти дурний“ — „а ти ще дурніший“. Взагалі тон неможливий, і стаття на добру половину безтактна. Тут же припутано і гроші, хоть Франко казав про гроші тільки те, що про це казала сама Н.С.Ж. 1894 р. Як стаття мусіла би викликати скандал і значити повний розрив між гал[ицькими] радикалами і знакомими Н.С.Ж., то я і Франко просимо взяти назад ту частину полеміки і перемінити тон,— а Франко заявив, що коли це не буде зроблено і він буде мусів напечатати статтю так, як є (по наказу старого¹⁰⁷), то він у відповіді першим ділом заявить, що зрікається за помози і, розуміється, „Ж[ите] і Слово“ упаде. На це Н.С.Ж. відповіла, що вона стоїть на своєму і статі не возьме назад. Значить, бути великому скандалу, Франко ходить, як убитий. І се якраз тоді, коли наша партія в Галичині вже стала парламентарною! Справді, Н.С.Ж. і старий, як ті цигане, що сидять на галузі (Др[агоманів]ській справі в Галичині) — і рубають єї, не тямлючи, що сами впадуть. Горе, тай годі!

Друге горе — те, що вчора наші ухвалили, що наші послы в Відні мають іти в Клуб соц[іал]-демократичний, а це значить розрив Яр[осе]вича¹⁰⁸ з Окуневським, що в той Клуб не піде. Яр[осе]вич сам домагався того головно через хитанину і слабопрінципність Ок[уневсько]го (про третього — попа, і не казати!). А вступ Яр[осе]вича до клубу соц[іал]-дем[ократичного] значить санкцію заходів польських і жид[івських] соц[іал]-дем[ократів] у східній Галичині забрати собі руського хлопа і впадок нашої партії, бо м[іж] і[ншим] маса руської публіки, доси бувша майже нашою, певне, відхилиться від нас і навіт виступить протів. Та, таке говорив я однісінький,— всі інші були за вступом до Клубу соц[іал]-дем[ократичного], і ухвала стала. Вони кажуть, що не бояться того і не дадуться. Дай боже!

Таке то! Можете собі уявити, як мені одно і друге, коли проте тепер навіть ні з ким толкувати на якийсь добрий кінець, як було з М[ихайлом] П[етрови]чем.

Особисто мені стає трохи краще. До того, що я Вам писав, мені запропоновано сотрудицтво в американській „Свободі“,— що принесло би мені в місяць коло 30 гульд[енів]. Бачиться, тепер платити будуть, бо настав інший редактор,— кажуть, точніший у платі. Зрештою, і тамтой платив дотеперішньому сотрудицкові. Так то я рахую, що зароблятиму в місяць: коло 10 р[инських] за коректуру видань Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка], коло 10 за статейки в нім (поки не зможу писати більших) і коли 10 р[инських] за переклад фольк[лорних] статей М[ихайла] П[етрови]ча,— разом 30 р[инських] і 30 гульд[енів]. Якби так, то я не тільки міг би дихати з мамою, але і сплачувати помалу довги. Ой, як би то!

Досадно мені дуже, що не в стані видати нічого про М[ихайла] П[етрови]ча незабаром і листів доси напечатано всего 6 арк[ушів] і „Ж[ите] і Слово“ так іде, що ледве чи до кінця року напечатася ще зо 6! Коли справа виясниться, що „Ж[ите] і Слово“ краще не піде, або і зовсім упаде, то я стану печатати листи відразу в книжці,— і це піде швидко. Хотів би дотягнути том до 30 листів,— а там, може, хто дасть на другий.

Не забувайте моїх просьб і бувайте здорови. Всім Вашим і д[обро]-д[іям] К[осачам] кланяюся.

Ваш щирий М. Павлик

[Збоку дописано:] Пишіть, що коло Вас чувати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 38. Автограф.

№ 39

До Людмили Драгоманової

Львів, 8.V.1897 [р].
Крижова 22

Дорога Людмила Мих[айлов]на!

Прочитав я Ваш учорашній лист і стало страшенно жаль бідної Ради і Вас; це все переконає мене дорешти, що Вам не сидіти в Болгарії. Рішіться Ви на Галичину і тут знайдете чимало щирих людей, котрі Вам допоможуть навіть фізично, вже не кажучи про те, що тут знайдете слуг і добрих, кілька хочете. Представте Ви собі, що було би, якби Ви обі захорували нараз, то обі й померли би. Тут Вам буде і куди виїхати на село,— Вас приймуть, і даремне, де злюбите,— от хотьби там, відки Грушівська. Там Ваше жите зовсім марне, а тут Ви дуже помогли би і ділу. Радую тепер, бачиться, і так мусите взяти зі школи, то відпадає і єдина рація Вам оставатися далі в Софії. Радую можна буде тут пристроїти,— хоть би як преподавательку фр[анцузької] мови в жіночих школах. Зорю Ви і відси зможете доглядати так само, як із Софії,— хоть, по-моєму, і его б взяти у Львів — на медицину чи техніку, як кінчить гімназію. Про те, аби Ви могли всі жити в Женеві,— нема що і розказувати. Це була би і Ваша моральна смерть. Через те я дуже прошу Вас: подумайте кріпко і рішайтеся на Галичину. Тут Вам непременно буде краще і морально, бо матимете під боком Україну, відки вже тепер починають приїздити у Львів на науку. Додам, що тепер у нас і жінкам отворено університети — філософський і мед[ичний] відділи — і Рада любісінько зможе тут ходити. Буде мати чимало товаришок — і дуже гарних. М[іж] і[ншим] за Вашим переїздом у Львів промовляє і спадок М[ихайла] П[етрови]ча,— захорона его й публікація. Тут Ви будете дуже корисні й тим, що захочуть те публікувати. А через те кидайте все набік і переїжджайте до Львова хоть зараз. Коли рішиться я поїду і поможу Вам зібратися і разом приїдемо. Йй богу, згляньтесь Ви, і на себе, і на діло, і на все живе.

Бувайте здорови М. Павлик
[Збоку дописано:] Кулішева¹⁰⁹ питалася, як Вам; каже, що тепер вона розуміє Ваш стан. Вона теж хоче від'їхати заграницю м[іж] і[ншим] для публікації перекладу св[ятого] письма¹¹⁰.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 39. Автограф.

№ 40

До Людмили Драгоманової

Львів, 29.V.1897 [р].
Крижова 22

Дорога Людмила Мих[айлов]на!

Все я думаю про Ваш і Радин стан, і роспука бере, що не можу Вам зараз допомогти. Просив би нарешті Грушівського, аби велів дати Вам наперед 100 гульд[енів] за том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча, та ще не готовий переклад і не знаю, коли воно буде, бо ніхто не сповняє моїх просьб і не шле мені текстів, котрих тут годі добути і без котрих не можна пустити тому, бо він мусить бути зложений хронологічно. Досадно мені на Росіян, котрі і не обзиваються, досадно на європейців, досадно і на Шішманова. Він же знає і бачить Ваш стан і мусить розуміти, що видане усіх фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча по-укр[аїнськи] — така ж важна річ, як і его власна вчена діяльність, — чому ж би ему не послужити справі і не вибрати росс[ійських] рукописів тай друк[ованих] росс[ійських] текстів? Се ж і легко би зробити ему при помочи Ліди, — і воно взяло би всего кілька годин! Непремінно скажіть ему це. Додайте, що дуже важно, аби праця почалася печатати зараз, як і т[ом] видань філологічної секції, — осібно встановленої, і скінчилася чим швидше, бо інакше може вийти таке, що вона не тільки не піде на перше місце, але й не буде напечатана: можуть натиснути на Груш[евського] людці на Україні і, в найліпшій разі, можуть вийти перешкоди виданню і єї формі. Я оце недавно дізнався, що в Тов[аристві] ім[ени] Шевченка є й рука Кон[иського], від которого залежать грошові справи, — то тим цупше треба вдержати прихильність Груш[евського] до видання.

Далі я міркував іще таке: чи не попросити Груш[евського], аби найшов чоловіка, що купив би Вашу Бібліотеку, — як вона ще не продана, — для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка]? Під фірмою воно зробити легше. А в Тов[аристві] ім[ени] Ш[евченка] бібліотека певна, поки в ній є Груш[евський] (це, мабуть, завше буде), і ся покупка прискіпила би отворене товариської бібліотеки для публіки, — а тоді вона вже зовсім певна. Напишіть мені про це якнайшвидше, тай дайте ціну бібліотеки. Ви колись писали, що Вам дадуть 7500, т[о] й[есть] 3000 р[инських?] рублів?. Чи після того давали більше? Напишіть теж, як маєтеся Ви і Рада? Та, їй богу, рішайтеся переїхати сюди. Тут Вам буде краще, а через те буде краще дітям. У Софії Ви пропадете перед часом, і тим самим пропаде й головна ціль Вашого життя — добра доля Ради й Зорі; бо що їх чекає, як Вас не стане — В найліпшій разі поїдуть у Росію... Простіть за це

слово, але мені дуже важко думати про Ваш стан у Софії або і Женеві. Якби Ви були тут з усім, що швидше пішли би і видання, і все.

Посилаю Вам спис тих фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча, котрих мені важко добути. Дайте єго Ш[ішманову] й Ліді, нехай добудуть у Вашій бібліотеці, чи де. Ви ж самі шануйтеся.

Бувайте здорови. Кланяюся всім Ваш щирий М. Павлик.

Я тепер по вуха занятый,— окрім усього, про що Вам писав, тепер перекладаю по[українськи] Дрепера — Конфлікт між рел[ігією] і наукою¹¹¹, що Фр[анко] печатає при „Ж[иті] і Слові“ № 111 останного, вийде сьогодні — завтра; там є і стаття Н.С.Ж. і відповідь Фр[анка]. Дуже боюся, що настане повний розрив; та сему буде винна по ч[асті] і Н.С.Ж.

Здоров'є моє, звісно, погане, та за роботою забуваю.

[Збоку дописано:] 30.5. Вчора вечір я був у Гр[ушевського]. Він дуже прихильний виданню і каже, що воно може початися через 2 місяці. Дізнався, що в бібліотеці Тов[ариства] є комплект „В[естника] Евр[опы]“¹¹², то напишу Вам, якби якого не було. А все-таки присилайте відбитки й рукописі, як найдете. Обіцяє поговорити і за Вашу бібліотеку,— N[ota] B[ene] після того, як Ви відповісте.

Малороссія въ ея словесности. В[естник] Евр[опы], 1870, іюнь.

Новые матерьялы мало[русской] этнографии и необходим[ость] срав[нительного] ихъ изслѣд[ования]. В[естник] Евр[опы], 1874 або 1875. За тим рос[сійські] рукописі всіх бол[арських] фольк[лорних] праць. Мат[ериалы] и замѣтки объ укр[аинской] нар[одной] словесности. Киевская Ст[арина]¹¹³.

Переклад статі Коскена¹¹⁴ про генезу євр[опейських] казок з увагами (рукопись).

Всі, що вийшли псевд[онімн]о у Росії (мусять бути відбитки), а може, й рукописі,— то обое присилайте.

Нехай Ш[ішманов] погляне в „Melusine“, „La tradition“, „Archivio per lo studio della trad[izioni] pop[olari]“, що там є М[ихайла] П[етрови]чевого або про него, і нехай пришле мені — я це зроблю швидко.

Фольк[лористичний] конгр[ес] у Чікаго 1893 — The faming of the shrew (skrew?) (мусить бути рукопись!).

Взагалі перевірте рукописі і що там є фольк[лорного] пришліть. В „Archivio“ є праця М[ихайла] П[етрови]ча: „Homo bruciato e poi rigenerato“.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 40. Автограф.

№ 41

До Людмили Драгоманової

Львів, 13.VI.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Лист Ваш із 17 мая получив кілька день тому, та не відповів доси через ніколи і турботу. Турбота моя найближче в новім кроці Ярославича до нашої братії? Оце вчора прочитав у газеті, що він у Відні на соціал-

демократичнім] з'їзді заявив, що буцімто наша партія стоїть на основі програми соц[іал]-дем[ократів]. 14.VI. прочитав заяву Ярославича. Ще гірше, ніж думав: стоїмо на ґрунті соц[іал]-дем[ократичної] партії, поки що будемо мати незалежну організацію, але спільно йти і порозуміватися з центр[альним] урядом соц[іал]-дем[ократії] і приймати від него вказівки (Weisungen). Такого мандату не мав ні він, ні ніхто з наших. Може, се газетна помилка, але як ні, то отсе Вам найяскравіший приклад, що може вискочити з нашого брата, та ще такого, що переписували ся і навіть зовсім годилися з пок[ійним] М[ихайлом] П[етрови]чем. Ярославич, на нашій з'їзді, про котрий я Вам писав, навіть покликувався в своїм кроці на М[ихайла] П[етрови]ча — против чого, звісно, я протестував — але даремне, бо з рішаючих ніхто мене й не слухав. Так то основно люде забули навіть суть політики М[ихайла] П[етрови]ча, і такий сильний їх нагін до соц[іал]-дем[ократії]. Найболісніще було мені те, що й Франко пішов за ними, хоч ще кілька день перед тим годився зо мною. Зрештою і він мене немов усуває від справ партійних: ніколи мене ні в чім не порадить в практичній політиці партії, а після делегатів на від[енський] соц[іал]-дем[ократичний] з'їзд навіть рішили, не сказавши мені нічого, так що воно мене захопило несподівано, коли вони вже добули згоду від усіх інших членів поза Львовом. Боронив я потім справи, як міг, — старався бодай заострити мандати в користь нашої партії — та не знаю, що там вийшло, бо газет не бачу, а людей теж ні, бо головних теper нема у Львові. Зрештою, ледве чи я й доб'юся від них правди — вже на те пішло. Міг би був дізнатися про все хиба у Відні, на з'їзді, — але нікому ані в думці не було післати мене туди відпоручником партії (воно й натурально, раз я з ними не годжуся). Я пер на те, аби вислано Франка, тай інші годилися на те, — але Франко не хотів (хорий він фізично й морально), тай очевидячки важко було ему брати на себе обов'язки, в котрих він сам хитається, — бо ж соц[іал]-дем[ократію] він розкусив давно і переконаний, що вона — наш ворог і пожре нам усе. Він саме тоді від'їхав на село, де є й доси. Я писав ему про свої сумніви, і м[іж] і[ншим] навів і Ваші слова, — та не придумав, що з того вийде. Якби тепер у моїх руках органи партії, то переламав би, — як воно вже було не раз — але тепер!...

Се все показує, як потрібно найперше показати, що таке Драгоманівщина і видати его твори, переписку, біографію. По-моєму, Українцям се на довгі десятки років — єдино єсть на потребу. Я так і клав справу перед деkim, — та що с того, коли і тут не найшов розуміння — по крайній мірі, — як не найшов розуміння і симпатії для тих основних праць про Галичину, для котрих М[ихайло] П[етрови]ч давно бажав звільнити мене від біжучої політики... Не бачу я розуміння Драгоманівщини і в рос[ійській] Україні, навіть у найближчих ему людей. Се все сумно дуже, — та все ж таки се нам із Вами тим більший знак, який великий обов'язок лежить на нас перед М[ихайлом] П[етрови]чем. І ось чому головно я і натискаю на те, що Вам слід переїхати у Львів і помочи мені пхнути справу швидше. Тут ми обоє лекше зможемо устроїти м[іж] і[ншим] превіз тіла М[ихайла] П[етрови]ча і, взагалі, зможемо зробити для его пам'яти те, що наша сила. Ви знаєте, в мене нема ніяких бажань від світа — окрім мотги сидіти та працювати, — але ж моральної помочи мені треба тепер більше, ніж коли-небудь. Зрештою, Вам буде й чимало роботи. Вам сміливо можна їхати сюди — Вас ніхто не рушить тут, тим

більше, що Ви нічого нелегального не будете робити як і не робили ніколи. Що тут буде краще і Вам особисто, а через те і дітям Вашим,— я вже писав Вам не раз! Оттимто Ви й рішайтесь хоть у сей важкий день і переїжджайте сюди чим швидше. Поки меблі, книжки й інші речі будуть у дорозі, Вам буде де тут відітхнути на селі, а то там Ви пропадете, та ще тепер самісінькі. По-моєму, приїздіть разом із Ш[ішмано]вими, котрі нехай перше й допоможуть Вам зібратися. В усякім разі, б[удьте] л[аскаві], напишіть міні зараз, коли Ш[ішманови] будуть їхати. Через 17 днів я хотів би вибратися на село, бо вже годі дихати за роботою і т[ому] п[одібне] (Груш[івський], спасибі ему, завалив мене роботою для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка] і рад, що найшов собі помічника).

Щиро кланяюся всім М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Непремінно жду від Вас фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча; се крайній час і єдина нагода. Річи лишити на вокзалі, а їхати просто до мене.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 41. Автограф.

№ 42

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.VII.1897.
Крижова 22.

Дорога Люд[міла] Мих[айловна]!

Звиніть, що так довго не відписував Вам. Тепер пишу, як бачите, на папері з бюстом М[ихайла] П[етрови]ча, що видала „Академічна Громада“. Взяли не ту фотографію, що я радив, і вийшло поганенько. В їх товаристві є і образ М[ихайла] П[етрови]ча, намальований олійними красками, але теж вийшло недобре, бо взяли найгіршу, по-моєму, фотографію М[ихайла] П[етрови]ча,— ту, де він схожий на Бакуніна. Я дав маляреві для сеї ціли єго остатню фотографію, але той маляр не намалював, і фотографії від него не добуто, а новий маляр намалював, без мого відома, з инчої, хоть я і єму рекомендував остатню і він обіцяв зробити по ній. Той же маляр намалював і Франка — для „Ак[адемічної] Громади,— прекрасно.

Відбитки фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча присилайте лише тоді, де би було щось поправлено, або дописано рукою М[ихайла] П[етрови]ча, бо тут є комплети „В[естника] Европы“ 1 „К[иевской] Старины“. Буду собі радити поки що, як можу; горе моє тільки, що не знаю, як подобувати єго праці в зах[ідно]-євр[опейських] мовах. По рукописі бол[гарських] праць і т[ому] п[одібне] прийде[ться] мені самому поїхати в Софію; зробив би се і зараз, якби тільки гроші, хоть у мене тепер страшенно багато праці — для видань Тов[ариства] ім. Ш[евченка], „Життя і Слова“ (Листи М[ихайла] П[етрови]ча, Дрепер). Через те м[іж] і[ншим]

я й не можу поїхати на село (мати поїдуть сими днями). Від октябрю я вже буду і бібліотекарем Тов[ариства] ім. Ш[евченка] і „Просвіти“ з платою 15 г[ульденів] у місяць за 2 години в день (певне, треба буде чим раз більше годин, то і плата буде більша, хоть, мабуть, тоді прийдеться відділити від „Просвіти“, — бо я, власне, іменований для Тов[ариства] ім. Ш[евченка]. Тоді мені годі було би поїхати куди, хиба на вакації (обов'язково 2 місяці) і свята. Грошей поки що у мене коло 30 г[ульденів] у місяць, так що не дуже той пануємо і не можна з того віддавати старих довгів). З Америкою, як і треба було ждати, справа не вигоріла.

Б[удьте] л[аскаві], напишіть, що Ви поробляєте, де живете? Чи коло Вас є Зоряка, Рада і т. д. Чи Ліда поїхала?

Непорозуміння в нашій партії ще не скінчилося, хоть після того, як я Вам писав, на мій бік прихилився Франко, коли прочитав заяву Яро-севича в Відні. Остатний каже, що він тої заяви не брав на серію (!) і що в ній і взагалі в его поступованню нема нічого злого для рад[икальної] партії. Буде з'їзд через 2 місяці.

Бувайте здорови
Ваш М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Дуже жаль, що Ви мусите бути в Софії та не хочете проміняти єї на Львів. Якби тільки Вам там було краще.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 42. Автограф.

№ 43

До Людмили Драгоманової

Львів, 24.IX.1897 [р.].
Крижова 22.

Дорога Людмила Михайловна!

Простіть, що доси не відписав на Ваш приятельський і дуже важний для мене лист. Він ударив мене, хоть я в своїм життю, особливо після смерті М[ихайла] П[етрови]ча, спиханий був у такі безодні, що махнув було рукою на всякі відносини з людьми і надіявся для себе тільки найгіршого. Подякуйте Лесі за звістку, хоть, правду кажучи, краще би вона була зробила, якби була обізвалася до мене, коли я мусів кинути „Народ“ і все інше.

Велике спасибі Вам за звістки про себе і Ваших, або краще — наших. Завше пишіть мені про те. Вас я мав і маю за найщирішу для мене людину, котрій одній я вірю безумовно.

Щодо матеріалів до Біографії М[ихайла] П[етрови]ча, то писав я Вам, що їх нікому не давав і не дам у руки, навіть ближчим знайомим, а не те чужим. У таких змислі я й відповів у Цюрих.

У нас тим часом сталося дещо важне. Наші „наймолодші“, дякуючи попускам Франка і т[ому] п[одібним], задумали перемінити нашу партію на соціал-дем[ократичну]. З'їзд наш мусів бути устроєний в домі со-

ц[іал]-дем[ократів] (бо годі було дістати іншої салі), наші і чужі соц[іал]-дем[ократи] прикрасили его стягами — соц[іал]-демократичними і руськими, при чому перший поклали вище остатних; портрет М[ихайла] П[етрови]ча олійний із Ак[адемічної] Громади відсунули набік проти бюста Шевченка, а в середині поклали портрет Маркса з написом над ним (по-укр[аїнськи]: „Пролетарі всіх країв, єднайтеся“, та з написом над дверма салі: „Робітні люде, се скала (соц[іал]-демократія), а на сій скалі церков будучности збудуєсь“. Та вже в комісії за переміною назви партії на соц[іал]-демократичну не піднеслася ні однісінька рука, тай на повнім засіданю ми побідили, не вважаючи на зраду декого з „молодих“, що страшенно вдарили на Ок[уневськ]ого, в користь соц[іал]-демократії, на виступ соц[іал]-дем[ократичного] посла Козакевича і інших, на гурму жидів і поляків соц[іал]-дем[ократів], що били браво, кому слід і т[ак] д[алі]. Було велике заворушене.

Сам з'їзд був славний: коло 113 делегатів, самих хлопів, із 27 руських повітів,— промовляли вони дуже гарно і гостро протів польської шляхти і т[ому] п[одібне] і порішили багато важних справ. Щодо наших послів у Відні, ухвалено, аби вони йшли солідарно, твердо держачися нашої програми і нашої партії, як зовсім самостійної, та все ж таки поступали солідарно з соц[іал]-дем[ократичними] партіями в обороні роб[учих] людей і Русинів.

26.IX. Дописую аж тепер, і то коротко, бо багато роботи.

Вовк прислав мені деякі видання з творами М[ихайла] П[етрови]ча і написав лист. Обіцяє й більше.

Міні й „Просвіта“ дає в руки свою бібліотеку — 1-го окт[ября] н[ового] ст[илію] вже починаю там працювати, та лад буде аж як Груш[івський] вернеся з Києва. Напишіть конче, як тільки Ваші вернуться з України,— пишіть якнай докладніше.

Маю Вам написати дуже делікатну річ, а найперше спитатися Вас: чи Ви і Рада, будши в Парижі з М[ихайлом] П[етрови]чем, бачили там якого д[окто]ра Шмігельського?¹¹⁸ і як він Вам обом видався? Він, бачите, хотів би женитися з Радою. Сам я его не знаю, та каже товариш Трильовський¹¹⁸, що знає его здавна (бо й він зі Снятина родом), що він прекрасна людина. Служив військовим лікарем, опісля виступив і має якийсь лік[увальний] заклад коло Парижа. Напишу Вовкови, аби добре розвідався. Треба сказати, що той Шм[игельський] Русин.

Поки що бувайте здорови
Ваш щирий М. Павлик

Б[удьте] л[аскаві], добудьте портрет М[ихайла] П[етрови]ча,— я хочу, аби партія зробила листові папери з его бюстом, аби їх уживали всі радикали.

№ 44

До Людмили Драгоманової

Львів, 4.X.1897 [р].
Крижова 22

Дорога Людмила Михайловна!

Передучера був тут Тарновський¹¹⁹, він заінтересувався бібліотекою М[ихайла] П[етрови]ча і просить списати ему, — на его кошт, — каталог. Найдіть б[удьте] л[аскаві], якого студента, або і двох, нехай швидко переписуть і пришліть мені. Кажіть писати не на грубих паперах. Гроші за відпис Т[арновський] пришле, як дістане каталог і рахунок за відпис. Т[арновський] майже певне зробить так, що та бібліотека буде куплена для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка]. Ціну я їй дав 3500 р[ублів]. Справтеся добре, аби Вам не було кривди.

З Києва маю звістку, що Ш[ишманов] там. Просив я, аби верталися на Львів. Присилайте каталог частинами.

Бувайте здорови
М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 44. Автограф.

№ 45

До Людмили Драгоманової

Львів, 15.X.1897 [р].
Крижова 22

Дорога Людмила Михайловна!

Чекав з відповіддю на Ваш останній лист Ваших із Києва: вчора я бачив їх, але, на мій превеликий жаль, тільки з 1 1/2 години. І доси не можу згадати без болю, що не поговорив з усіма, як слід — їх прибуток і доси видається мені немов сон. Вже ж вони Вам розкажуть що там і як, — але і я завважав, що нічого радісного ані для Вас особисто з дітьми, ані для справи — пам'яті М[ихайла] П[етрови]ча. Рада каже, що їй там подобалося, певно, й Зорці, — але Вам... Як би то его устроїти так, аби і їм було гарно і Вам? Задля того, м[іж] і[ншим], натиснімо на продаж бібліотеки: шліть мені чим швидше єї каталог; я пішлю его, кому слід, і впевнюся, чи може воно бути швидко, — найдалі до Різдва, як казала мені Ліда, — бо інакше треба Вам єї продати там, а то вона, бібліотека — це я добре розумію — Вам не тільки заваджає, але й коштує. Я з усієї душі бажав, аби єї у Вас куплено для Львова, — та і в найближчих людей з України не найшов для сего розуміння ні грошей, і через те радив якось Вам продати єї на місці. Тепер поспробую ще раз і через інших людей.

Друге діло почав передо мною Трильовський, котрому християнин таке заявив. Я збираю справки, і те ж воно мусить швидко рішитися,— сьак, або так. Болить мене серце на саму згадку про Раду. Бажав би, аби вона була якнайщасливіша, м[іж] і[ншим] і для підпори Вам і Зорці, поки він вийде в люде.

Простіть, що не пишу більше,— в таку пору, як після вчорашнього, не знаєш, що й писати,— та й роботи у мене багато, особливо після того, як приїхав і Груш[івський].

Бувайте здорові.

Кланяйтеся від мене Вашим, Ліді подякуйте за щирість для мене і Вас. Напишіть швидче, як вони заїхали,— і взагалі пишіть. Нехай Ліда дасть мені свій адрес, на дім, бо мені конче буде треба де про що писати їй. Ще раз кланяюся всім, і Зорці і Міці-розбойнику.

М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 45. Автограф.

№ 46

До Ради Драгоманової

Львів, 24.XI.1897 [р].
Крижова, 22

Дорога Рада!

Пишу Вам, бо з того, що Ви підписані на вчорашній телеграмі до мене, догадуюся, що з мамою мусить бути плохо і її мені не слід тепер займати.

Коли мій лист іще захопить Зорьку в Софії, то можете виправити его з Софії аж 29-ого, або і 30-того с[его] м[ісяця] н[ового] ст[илю], бо їхати ему зі Львова можна буде аж 3-ого н[ового] ст[илю] декаб[р]я, в п'ятницю, через те, що провідник его, д[окто]р Озаркевич, на клініці і може покинути її лише від п'ятниці до сего мого листу, то нічого, але знайте, що він мусить у мене переждати до 3-ого дек[аб]ря. Нехай їде скорим і так, як в Пешті бути в 2 год[ині] після обіду, і відси зараз же скорим до Львова, натурально, зателефонувавши мені,— в такім разі до Львова приїде в 8 год[ині] рано другого дня. Це єдиний скорий прямо з Пешту до Львова. Зорьку аби хто провів до Пешту,— з Пешту може і сам доїхати до Львова. N[ota] B[ene], конче, сідаючи в вагон, що прямо їде до Львова, або і далі — до Кракова і Відня,— все одно, аби тільки не треба ему пересідати на мадярських залізницях, бо пропав би — там раз у раз треба пересідати, коли їхати 3-тою клясою і звичайним поїздом). Зі Львова повезе его Оз[аркевич], і мама і всі Ви будьте спокійнісінькі.

Їзду Зорьки розумію так, що він там, по волі мами, має остатися і піти в школу. Як воно не важко взагалі, а все-таки я сему рад, бо, признаюся, що звістка, що він перестав ходити в школу, вразила мене

страшенно. Держати его в Парижі, чи де, та ще і осібно від мами — нема змислу і дорого. Взагалі, треба твердо стати на тім, що ему не-премінно ходити в школу і покінчити, як слід, хоть би для того ему прийшлося трохи більше потерпіти. В біді виробляється твердість характеру і самостійність, котрих ему дуже потрібно.

Коли справді З[оря] останеся в Києві, то, певне, за ним поїдете згоді і Ви, і мама. Се тричі важко для остатньої,— а все ж таки, правду кажучи, я тепер не бачу инчого виходу. Воно, впрочім, дасть багато користи, а те, що останеся за границею, можна буде влагодити гарно, так що мамі від того не прийдеся дуже терпіти морально.

Справа бібліотеки рішиться в Києві при Оз[аркеви]чеви. Коли він не привезе звістки, що єї там куплено, то треба буде продати речі в Софії,— инчого виходу не буде. Нехай тільки вона в унів[ерситетській] бібліотеці в Софії буде окремо яко бібліотека пок[ійного] Батька,— так, аби єї держати в окремих шафах і нічого з них не брати в инчі шафи, ані додавати. Мусить бути і окремий картковий каталог. Так біограф Батька найде все потрібне і в Софії. Коли вся соборна Україна не спроможеся взяти тих книг до Львова.

Ну, бувайте здоровенькі, mon petit pain¹²⁰. Кланяйтеся всім Вашим. Якби мама була хвора, пиштів мені хоть коротенько про Ваше жите.

Щирий М. П[авлик]

[На 2-й сторінці збоку дописано:] Мій ідеал був, аби мама і всі Ви жили у Львові, та сему, очевидно, не бути; важко навіть устроїти вже деінде, н[а] приклад], у Парижі.

[На 4-й сторінці збоку дописано:] Устрою так, аби Ви раз у раз мали звістки про Зорьку.

Мені і не треба просити Вас — доглядати маму гарненько, бо Ви і так добра дитина, і я м[іж] і[ншим] і за се дуже і дуже ціную Вас.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 46. Автограф.

№ 47

До Людмили Драгоманової

Львів, 12.VI.1899 [р.],
ул[иця] Любінської Унії 5

Дорога Людмила Мих[айловна]!

Все думаю, що Вам, хоть важко, можна би розглянути папери М[ихайла] П[етрови]ча і вибрати рукописи. Там мусять бути м[іж] і[ншим] реферати на Київськ[ом] Конгресі 1874¹²¹ (два), рецензія на Костомарова¹²² статтю про М[а]лор[усские] нар[одные] предания и рассказы¹²³, Казки Коскена з додатками і т[ому] п[одібне]. Сих статей мені треба до зарізу зараз до П[етрови]ч[ово] фольк[лорних] творів (І-й вийде сими днями). За те, що буде друковано з рукописи, я постараюся добути Вам від Тов[ариства] Шев[ченка] більшу платню — бачу: 30 гульд[енів] від листа. Можна би

друкувати й інші статі у Віст[нику], хоть за малу платню — нехай би не лежали. Решта рукописей і друкованих речей, які у Вас є, мені потрібно до повного видання творів М[ихайла] П[етрови]ча, котре я конче хочу бодай зібрати і впорядкувати. Рукописі і друки у мене як знаєте, певні. Незабаром, бачу, пушу далі і переписку — перший випуск єї застряг у друкарні Ставропигійській через непорядки, і доси не можу добути, але добуду.

Що чувати коло Вас? Як здоров'є Ваше і Ваших? Леся, бідна, страшенно мучиться — десь через тиждень збираєся їхати в Гадяч. Горе, на всі боки — тай годі. Чи дістаєте „Гр[омадський] Гол[ос]“... „Рай і Поступ“?¹²⁴ На мене знов спала страшенна робота й гризня партійна — я вже думав кинути, для браку сил і часу, але вопль мужицький мене зворушив, і я взявся за старе з тим, що покину те все хиба на смертній постелі. Може, мені поведеся поїхати на село на якийсь час. — Іванови скажіть, що „Сборника“ XV Тов[ариство] не дістало, а свій „Етн[ографічний] Збірник“ посилає.

[Збоку дописано:] Подякуйте Д[обродієві] М[інцен]су, коли він є в Софії, за брошуру про Фінляндію. Широ кланяюся усім.

М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 47. Автограф.

№ 48

До Людмили Драгоманової

Львів, 21.VI.1899 [р.],
ул[иця] Уній Любельської 5

Дорога Людмила Мих[айлівна]!

Сими днями післали Вам решту плати за І т[ом] фольк[лорних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, 50 гульд[енів], а потім 5 прим[ірників] І т[ому]. Напишіть якнайшвидше, кілька би Вам іще примірників дати, то ми порозуміємося з Груш[івським] і пішлемо, але додайте, куди їх слати. Я посилаю решту листів того прим[ірника], що я Вам слав, як праця друкувалася. І т[ом] буде друкуватися зараз після ваканції і вийде яко том збірника Філол[огічної] секції за 1900 р[ік]. Я був за тим, аби всі праці, що вийшли у Росії, поміщено було в І т[омі], але не згодилися через фінанси. Зрештою, так вигідніше для Вас, бо за кожний і менший том дістанете 100 гульд[енів]. Таких, як 1-ий, томів буде, міркую, зо 5—6. Очевидно, я беру тільки чисто фольк[лорні] праці, а не й статі про літературу (сих осібно набереся з на 2 томи, і я буду за тим, аби їх видало Товариство); так само буду старатися, аби видано і Політичні пісні (всі) (буде 2 великі томи) — це все, очевидно, коли Ви згодитесь. Я вважаю, що воно вигідно морально, що бодай частина праць вийде під фірмою Товариства, котре тепер є першою на Україні культурною інституцією — через те вийде в широкім загалі Русинів — українців остаточний переверот у поглядах на М[ихайла] П[етрови]ча (сего дуже по-

трібно, особливо в Росії серед загалу Українців). Вас прошу добути і прислати мені всі рецензії, як би появилися в Болгарії на 1 т[ом]. Івана прошу прислати чим скорше XV т[ом] Сборника та поговорити за „Българськи Прѣгледъ“.

Поминки М[ихайла] П[етрови]ча відложено на скілька день.

Напишіть, що коло Вас? Мое здоров'є дуже в сумному стані — сильний упадок сил і різкі атаки на мозок. Умру, мабуть, на удар мозку, і се було би ще найкраще.

Бувайте здорови М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Вашим кланяюся. Що з ними? Що діє Рада? Здорова? Вчиться? А Міка як росте?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 48. Автограф.

№ 49

До Івана Шишманова

Львів, 13.VII,
н[ового] ст[илію] 1899 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Чудно мені, що я вже давно не маю звісток від Л[юдмили] М[ихайлівни]. Недавно я писав їй і післав деякі книжки, а від Тов[ариства] ім[ени] Шевченка післано 50 гульд[енів] і 5 екз[емплярів] І т[ому] Розвідок М[ихайла] П[етрови]ча по фольклору. Ще 25 екз[емплярів] буде їй післано, коли напише Товариству — я скажу, бо сам виїжджаю післязавтра до Болехова¹²⁵, на вакації. Там пробув би повних 2 місяці, коли не поїду до Києва на археол[огічний] конгрес. Разів 2 буду у Львові.

Бувайте здорові
М. Павлик

Чи здорові ви всі?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 49. Автограф.

№ 50

До Івана Шишманова

Львів, 15.I.1900 [р.],
ул[иця] Люблінської унії 5

Дорогий Добродію!

Жалую дуже, що не бачився з Вами, коли їхали в Київ, або хоть із Києва. Мені нема найменшої змоги поїхати в софійську бібліотеку —

тепер я коло бібл[іотеки] Тов[ариства] Шевченка маю дуже багато праці, а через кілька днів буду мати ще більше, бо до наших коло 10 000 томів приходить іще нових коло 9 000 томів із „Просвіти“, та й наша раз у раз росте і зроблена публічною, так що насилу можу заспокоїти гостей (а я сам один). На літні вакації теж важко буде, раз тому, що Ваша, певно, буде замкнена, та й мені треба буде десь поїхати відітхнути, — а втім, я певний, що не діжду: тільки праці, тільки горя і злиднів, що й казати важко. Найтяжчий моральний удар — се крок Франка до народовців (єго так опутав Гр[ушевський], що зовсім отуманів чоловік). Тепер бачу, як потрібно написати життєпис пок[ійного] М[ихайла] П[етрови]ча. Вона вже була би готова, але я не найшов підмоги у найближчих. Іще 1895 р[оку] я пропонував українцям сю справу, але тоді найближчий приятель М[ихайла] П[етрови]ча з України сказав мені дослова: „Се діло мені не симпатичне — на него я не добуду грошей“; а втім, мовляв, що ж Ви можете написати більше над те, що є в звітній книжці (виданій мною). Я, розумієся, й сів і для хліба мусів узятися за коректури, переклади, покажчики, бібліотеку і т[ому] п[одібне], що взяло мені увесь час і всі мої сили. Коли зможу, то напишу хоть популярну брошуру — а там уже хай вивозить божя сила.

Тепер друкуєся П[і] т[ом] фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча, та чи встигну я довести до кінця все видавництво — не знаю. Чи не могли би Ви написати бодай коротку оцінку фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча — їх значіне в ученій фольклористиці? Придалось би мені (Ви знаєте, що тут я не багато тямлю). В Тов[аристві] ім[ени] Шевченка є ще для Людм[или] М[ихайлівни] 25 екз[емплярів] І т[ому] — що з ними робити?

А нам і доси не прислано Вашого „Сборника“ від XVI т[ому]. Б[удь] л[аска], кажіть доконче прислати.

Кланяюся Вашим. Що вони поробляють? Я нічогосінько не знаю з недавнього часу ні про киян, ні про Кузьму.

Бувайте здорові
Ваш щирий М. Павлик

[Збоку дописано:] З № 3 на моїх руках тепер і „Гром[адський] Голос“ і наша нещасна партія. Мужиків чим раз більше, а інтелігенція тікає, де краще. Роблю день і ніч.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 50. Автограф.

№ 51

До Івана Шиманова

Львів, 8.III.1900 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Коли була у Вас рецензія на П[і] т[ом] „Філол[огічного] зб[ірника] Тов[ариства] ім[ени] Шевченка“, то просив би прислати єї якнайшвидше,

бо я хотів би дати її в III т[ом], котрий кінчиться, побіч рец[ензії] „Журн[ала] Мин[истерства] Просв[ещения].

Нагадую й просьбу прислати бібліотеці нашій „Сборникъ“ від 1898 р[оку], бо вже кажуть, що спинять Вам висилку своїх видавництв.

Щиро кланяюся
М. Павлик

Чи не було ще де рецензії на II т[ом] „Зб[ірника] філол[огічного]“?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 51. Автограф.

№ 52

До Івана Шичманова

Львів, [Після 8 березня 1900 р.]*

В[и]с[око]п[оважаний] Д[обродію]!

Через помилку ми написали, що нам хибує Сборника від XVI т[ому], тим часом нема від XV т[ому] (1898 р.).

З поважанем
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 52. Автограф.

№ 53

До Івана Шичманова

Львів, 13.I.1901 [р.],
ул[иця] Lubelskiej Unii 5

Високоповажаний Добродію!

Після оповістки в 3 н[оме]рі „Гр[омадського] Г[олосу]“ про „Спомини засланого без суду“, д[окто]р Ів[ан] Франко написав мені письмо, що ті спомини написані на его просьбу для „Ж[иття] і Слова“, і що я не маю права розпоряджати ними. Се для мене новина. Справу можуть рішити лише ті люди, котрим небіжчик передавав рукопись, себто: в чиї руки казав він її віддати. Може, справді рукопись дісталася мені через помилку,— в такім разі я мушу віддати її Франкові і звинитися перед ним. Ви знаєте тих людей, то будьте ласкаві спонукайте їх, аби написали про се Франкові (ул[иця] Крижова 12) і звістили мене. Ви зрозумієте, що се справа пильна, і через те я прошу Вас відписати якнайшвидше.

Здорові були!
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 53. Автограф.

* Лист датовано за змістом листа № 51.

№ 54

До Ліди Драгоманової-Шиманової

Львів, 6.II.1901 [р.],
ul[ica] Unii Lub[elskiej] 5

Дорога Ліда!

Справа з рукописсю налагоджена благополучно: від того часу, як я писав, ми з Франком трохи наблизилися знов, бо его партія зовсім розбилася — вийшло по-моєму, він це бачить... А рукопись пішла в нейтральне видане — се легше й для мене, бо відки було мені взяти гроші на єї видане? Та, окрім того, товариська організація має й ліпшу спромогу ширити книжку. Подібно поладив я справу і з перепискою Батька: єї видаватиме всю „Р[усько]-укр[аїнська] видавнича спілка“¹²⁶ під моїм доглядом, причому ту частину чистого доходу, що призначена Спілкою для авторів, я ділю на 3 частини, з котрих 2 підуть Мамі, а одна мені за працю коло видання (з сеї остатньої частини поперед усього віддам Спілці тих 300 р[инських], що я дістав на видане переписки). Як се видане зовсім незалежне, то мені запевнили повну волю в політичних і т[ому] п[одібних] справах, і так можна буде швидко видати всю переписку. Рішено видати й інші твори Батька, так що, здаєся, я зможу відбути подорож коштом Спілки. Думка зробити се сих Великодних свят — як тільки дозволить здоров'є й робота.

[На полі другої сторінки:] Де тепер візувати пашпорти? У Пешті?

Бувайте здорові. Кланяюся Вашому чоловікові

Щироприхильний

М. Павлик

Напишіть мені, б[удь] л[аска], якнайшвидше, чи можна друкувати листи Кониського¹²⁷ до Батька — звісно, з остророжностями? „Спілка“ каже, що надрукує. Віда, що нема деяких, лишилися, бачу, на місці. Се листи сенсаційні, котрі мусіли би причинитися до радикальної дезінфекції народовської стайні в Галичині і в Росії. Ви, певно, знаєте, що Кониський помер.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 54. Автограф.

№ 55

До Ліди Драгоманової-Шиманової

Львів, 10.VI.1902 [р.]

Дорога Ліда!

На превелику мою досаду, приїхала оце наша Крохмальна з села, від батька, і каже, що батько їй не дозволяє їхати й заборонив у попа видати метрику! Мовляв: далекі краї! Воно, бачите, тут винен не один

батько, але й деякі львівські люде, починаючи з Франкової. Що ж діяти? Вертаю Вам гроші, бо не брати ж мені першу-ліпшу! Вірте, що мені це страшенно гірко, бо бачив же я Ваші муки без порядної прислуги! Не вмію Вам нічого порадити — може, можна би добути яку слов'янку з Пешту, через Вашого знаомого професора? Просто горе! А може, Ваша теп[ерішня] служниця уцивілізуєся?

Кланяюся Вашому чоловікові, Георговим¹²⁸, Міку цілою. Гарно, що він Вам здоров.

Бувайте здорові і не згадуйте лихом! Бажав я з щирої душі допомогти Вам, але дарма.

М. Павлик

Що тепер бідні Болгаре будуть рішати, коли „скотски въпрос“ рішений?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 55. Автограф.

№ 56

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 16.VI.1902 [р.].
Любл[инської] Уній, 5

Дорога Ліда!

Звиняли ви мене на пошті Вашій за мою „вченість“, а тим часом самі поступили як учена, пішовши на пошту за грішми з таким клаптиком, як відрізка від мандату грошового! На те, аби подумати, що таким клаптиком приватним можна післати гроші, треба би мені бути не „вченим“, а хіба „белетристом“ і то гіршим від Франка, що було не відобрав від банкіра свої гроші, а розголосив аж до поліції, що взяв їх, і хтось ему вкрав!¹²⁹ Я — посилаючи Вам рівночасно з листом, себто 11-го с[его] м[ісяця], окремим мандатом 48 корон,— поклав у листа до Вас відрізку з Вашого мандату на доказ, що за Ваших 50 фр[анків] дістав тут 47 кор[он] 67 гел[ерів] (се зазначено на нашій пошті, червоним атраментом), то, як Ви за післаних мною 48 кор[он] не дістанете Ваших повних 50 фр[анків],— аби зналисте, відки ріжниця. Винен, що про це виразно не написав Вам. Гроші, котрі, звичайно, ідуть помаліше.— Ви вже, певно, дістали; про се, б[удьте] л[аскаві], звістіть якнайшвидше,— бо як не дістали, то треба мені рекламувати.

Те, що мої листи до Вас якась собака читає на пошті,— не диво: адже на Сході Європи люде взагалі дикі і можуть бути ще дикіші, коли задивляються на Туреччину або Росію. Дивно лише те, пощо держави таких людців називаються „конституційні“, коли вони не вміють шанувати і таких елементів конституції, як тайна чужих листів. Так би й об'явили: „деспотія жандармська Сербія, Болгарія і т[ому] п[одібне]“ і йшли собі під деспотію Російську чи краще Турецьку, яко раби, котрих іще замало гноблено в Туреччині і котрим через те ще далеко до по-

літичної волі. Я, бувши послом болгарським, непременно порушив би сю справу в нар[однім] собранію, хотьби задля того, аби скинути з Болгарії такий сором за конституцію! А втім, тота собака в образі людини (Iucus a non Iucendo!) не поживиться тим, що отворяє мої листи до Вас, і так, як дійсна, благородна собака мухою. Шкода, куме, заходу!

Тим більший мені жаль Вас і чоловіка, що лишається без певної прислуги. Адже ж і Вашому бідному чоловікови треба ж їсти і мати спокій задля того, аби просвіщати молодих Болгар,— м[іж] і[ншим] і на те, аби хто з них не схотів потім повнити служби довбровільного рос[ійського] чи турецького жандарма!

Цілюю Вашого чоловіка за брошуру про Ваші партії, тай Міку.

Здорові були! М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 56. Автограф.

№ 57

До Ліді Драгоманової-Шиманової

Болехів, 10.VIII.1902 [р.]

Дорога Ліда!

Лист Ваш дістав. Як бачите, я тепер у Болехові,— це моя Чам-Корія. Не похожа вона на Вашу майже нічим,— от собі багнище під горами, та й годі, але для мене і це благодать — усе ж ліпше, в сю пору, від Львова (до котрого вертаюся через 3 тижні).

Дуже радий, що Ви всі троє благоденствуете в Вашій Чам-Корії, і особливо рад за Вашого чоловіка, бо він дуже зле виглядав. Єго, звісно, б'є велика праця, але мені здається, що добиває єго й болгарська кухня — не дуже здорова і не раціональна для жолудка ученого, що мусить довго сидіти. Чому би Вам не завести кухні англійської або хоть швейцарської? Тоді й кухарку Вам найти би легше. Щодо сеї справи, то я готов попитати,— але може би ліпше не дівчину, а старшу особу, вдовицю й саму? Така би і довше держалася Вас. Напишіть про сю точку швидко.

З Вашим поглядом на Батька я не зовсім годжуся. Поперед усього Він не був виключно політик, а був усесторонній суспільний діяч, що в творах своїх полишив багато й для серця, а не тільки для голови. Скрізь на світі культивують великих людей далеко не виключно за поезію, але й за політику,— нагадаю хоть би Гарібальді, Кошута,— за суспільно економічні змагання (Маркс, Лассаль) і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі]. Я розумію культ більше „духом і правдою“ — ширенем думок культивованих, працю в їх напрямку, одним словом — реальний культ, а не такий, який видно у наших земляків хоть би й супроти Шевченка. Земляки наші горнутья до Шевченка, чи то культивують єго головню через те, що культ той лехко показати і він їх ні до чого не обов'язує. Наговорив, наспівався, наслухався всякої всячини, заплакав часом і нагрозив нишком „москалеві“ (так, як той не бачив!), а на другий день уже забув — і тягне московське ярмо, як і тяг, і навіть не почувається сам собою на-

стілko, аби хоть говорити по-українськи навіть у власній сім'ї, не то прилюдно (як роблять поляки, через що мова їх усе ж таки має навіть права в Росії!). За Драгоманова вечірниці устроїти дуже важко, а то тому, що Єго ніяк не возьмеш на фрази. Але чому би нам раз не культивувати людей без фраз і не задля фраз? Із сего була би, певно, користь Україні... Якби Ви бачили хоть те багно, яке у нас завелось хоть би між „ученими“ (*locus a non lucendo!*), з котрих один — Франко — тепер, де може, штовхне Батька, аби догодити Грушівському й тій величезній фаланзі земляків, що ховаєся за него, — Ви, певно, сказали би: треба культу Др[агомано]ва! Треба, аби Єго нап[рямо]к переміг по всій Україні. І до сего прийде певно і тим швидше, чим швидше появиться Єго основна біографія. Як би тільки мені се зробити! Вважаєте, що тут Ви можете стати мені в великій пригоді, хоть би своїм „halt!“, і я покладаюся на Вас більше, як грач на 4 тузи. Чоловік Ваш пояснить Вам, що я розумію біографію зовсім не так, як звичайно пишуться біографії, — а так, як їх пишуть ліпші історики літератури і т[ому] п[одібне]. Та все якось буде, лише: здоров'я, здоров'я!

З „Діла“, котре Ви, певно, читаете, Ви бачите, який страшенний знявся у нас рух межи селянами в Галичині — се страйки аграрні, перед котрими бліднуть подібні рухи, наприклад, межи селянами в Угорщині. А я так падав у розпуку за селян наших іще в відчиті про Батька! Виходить справді, що „денегъ нѣтъ передъ деньгами!“ Ці страйки покладали в Галичині укр[аїнську] справу на міцні ноги... Якби так і де інде...

Ну, поки що будьте здорові. Кланяюся щиро всім Вашим і знаким, коли вони з Вами.

Ваш М. Павлик

Якби Ви встигли написати до мене ще протягом остатніх 3 тижнів, то адресуйте: Bolechow (Galizien).

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 57. Автограф.

№ 58

До Івана Шичманова

Львів, 8.VI.1903 [р].
Lublinter-Union Gasse, 5.

Високоповажаний Добродію Пане Міністер!

Насамперед позвольте погратулювати Вам нового почесного становища — найпочеснішого і найкориснішого для будущини Болгарії, на котрім Ви при Вашім знанню справи, при Вашій енергії та великій розвазі зможете більше, ніж хто-небудь інший з Болгар, послужити Вашій дорогій батьківщині. Бажаю, аби сте лишилися на теперішнім становищі якнайдовше.

Остатнє і для мене важне тим, що через Вас я, певно, зможу користуватися дорогоцінним етнографічним і т[ому] п[одібним] матеріалом, що

лежить у софійських бібліотеках. Для певности его при пересилці я пропонував би, аби Ви написали до нашого міністра просвіти Гартля, чи не можна би Вам посилати мені матеріали через него і мені так само відсилати в Софію? Так було би й дешевше. Прошу Вас дуже зробити се якнайшвидше і післати зазначений недавно матеріал увесь, бо я мушу зараз же предложити Науковому Тов[ариству] ім[ени] Шевченка дальший плян фольклорного видання. Після того писатиму і про інші відділи матеріалу.

При нагоді прошу сказати прислати бібліотеці нашого Товариства тт. XV, XVI і XVII „Сборника за народни умотвор[ени]“. Всі інші маємо.

Не знаю, чи Ви тепер дістаєте „Діло“, через те посылаю Вам вирізку з [...] про Ваше іменування міністром — досить баламутную. Не знаю, хто втяв таку штуку.

Кланяюся В[и]с[око]п[оважній] Добродійці, пані Міністровій та й міністри — Міці.

Здорові були!

Ваш щирый М. Павлик

Мій адрес задля Гартля був би: M[ychajlo] P[awlyk] Bibliotekar d[es] Ševčenko-Vereins d[es] Wissenschaften, Lubliner-Union Gasse, 5.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 58. Автограф.

№ 59

До Ліди Драгоманової-Шушманової

*Львів, 16.III.1905 [р].
Любл[інської] Унії, 5.*

Дорога Ліда!

Б[удь] л[аска], пришліть мені свій екземпляр книжки „Les légendes des Bulgares“¹³⁰ (натурально, рекомендую), бо треба конче до публікації III-го т[ому] фольклорних творів Вашого Батька. Книжку верну.

Ви, певно, дістали мою ювілейну брошуру та Переписку Батька з Н[аталією] Кобринською?

Чи у Вас вже весна? Хотілось би дуже побачити єї, та не знаю, чи стане грошей. Мені, окрім того, потрібно конче покористуватися Вашою університетською бібліотекою.

Кланяюся щиро Вашому чоловікові й Міці.

Здорові були

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 59. Автограф.

* Нерозбірливо.

№ 60

До Ліди Драгоманової-Шиманової

Львів, 12.XII.1905 [р.],
вул[иця] Л[ю]блінської Уни, 5

Дорога Ліда!

Quod non erat exspectandum! — сказав я, прочитавши в Вашому листі відмову присилки мені бажаних творів. Іще недавно (в маю, бачу) переказувала мені Л[юдмила] М[ихайлівна], що окремо (себто не все нараз) мені можна діставати, чого треба; тепер же виходить, що вона після того роздумала інакше. А такий легкий був вихід із того всего закруту, в якому тоне драгоманівщина! Я пропонував їй зараз після смерті Батька переїхати з усім у Львів (Рада й Зоря могли любісінько жити у тітки в Києві). Думка була у мене — впорядкувати те все до друку, в єї очах, і помаленьку публікувати, ладячи рівночасно і життєпись. Вона зрозуміла мою просьбу інакше і не схотіла. І так пішло марно моїх 11 років життя, за які вже все було би готово. І як би воно було тепер придалося! як би було придалося для пам'яті Батька, коли для єго ідей відчинилося ненадійно таке широке коло в Росії!

Лихо можна би ще поправити, почасти й тепер, якби я мав під руками всі клавійші драгоманівщини і міг заграти на них хоть і наскоро — добре, що голосові їх було би куди йти. Але, виходить, що й тепер хутко не буде, що люде, мов навмисне, зачекають, поки я не вмру, а потім і зроблять з Драгоманова препарацію таку, що він у гробі обернеться.

В Росії вже знайшлися видання, котрі готові друкувати драгоманівщину, — звісно, великоруські, бо деякі свої in spe („Громадське слово“) згори казали на мою пропозицію: **не в пору** нам публікувати др[агоманів]щину! Я за свою працю (дуже тяжку, нехай посвідчить Ваш чоловік!) бажаю лише по 25 екз[емплярів] відбиток, а гонорар бажав би платити Л[юдмилі] М[ихайлівні] увесь або половину, а другу половину кореспондентам, які сего бажали би й потребували — напр[иклад], Фанні Степняк¹³¹, m[ada]me Гольштейн¹³², яким я таке запропонував, аби лише прислали мені листи Батька, д[обродійка] Гольштейн уже й зробила! Коло мене на всі боки лихо — мати хора, я хорий, грошей нема... Ну, а що я скажу тепер і тим кореспондентам, і редакціям?

Коли Л[юдмила] М[ихайлівна] не схотіла переїздити у Львів, я запропонував се Лесі, рахуючи виразно, що воно для нагляду й адміністрації з єї боку, але й вона відповіла мені **не могу**. А кращої сторожихи матеріалу й помічниці мені й годі й думати. Тепер обі зовсім мовчать, мов води в рот набрали, — і я боюся й писати їм, хоть мені й писали з Києва: мовляв, порозумійтеся з Л[юдмилою] М[ихайлівною]. Або я знаю, з якого боку підходити до неї? Коли я вчув про історії в Києві, мені прийшло було на думку: нехай би переїхала у Львів бодай тепер — посвятити останки своїх днів опублікуванню спадщини М[ихайла] П[етро-ви]ча — вже ж колишня Рада тепер своя пані та й Зоря не малий. Але... на се треба дивитися трохи ширше на світ божий.

От, горе, мое, та й годі. А смерть іде... Бувайте здорові

Ваш щирый М. Павлик

Кланяйтеся Вашому чоловікові й Міці. Чи не найшов би він мені „Le Travailleur“ 1877, I, 4? Там стаття М[ихайла] П[етрови]ча.

[На полях першої сторінки дописано:] Пришліть мені непременно І випуск відбиток „Забележки върху слав[янские] рел[игиозни] легенди“ (відбиті з чисел VII—IX „Сборника за нар[одни] умотв[орени]), II вип[уск], у мене є.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 60.

№ 61

До Ліди Драгоманової-Шиманової

26.XII.1905 [р.]

Д[орога] Л[іда]!

Книжки Вашої про бол[арські] легенди вже не присилайте, а пришліть, б[удь] л[аска], твори Степняка (знак бібліот[ечний] X.f.R₂) і А. Гольштейн („...“ X.f.O₂O).

Бувайте здорові
М. Павлик

Письмо (готове) й матеріали пішлю сими днями.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 61. Автограф.

№ 62

До Ліди Драгоманової-Шиманової

Львів, 27.XII.1905 [р].
Любл[інської] Унії, 5

Дорога Ліда!

Написав я Вам був сими днями велике письмо, але надумався, що, може, й краще покласти его ad acta.

Тепер напишу коротенько про те з іншого боку. Запевняю згори, що ані думав „нападати“ (!!) на Вашу Маму чи на Вас, або гніватися. Не гнів, а **біль** за припізнене представлення мною **всеї** драгоманівщини, та й за себе самого — диктував мені лист до Вас і тряс (укупі з старечою певністю) моєю рукою.

Тепер, коли я нагадав Ваші слова про те, що Ви 1 1/2 року тому були в Києві, мені стало ще важче. Були, значить, і не сказали мені навіть, що будете, а не то повернули туди й відти їдучи! У мене ж нема ні однісінької душі, котрій я міг би розказати все — не про себе, бо кому сего треба! — але про ту ж саму драгоманівщину, розказати Вам, Людмилі Ми[хайлів]ні, Лесі та й усім добрим людям, аби дійти раз до якого ладу. А Ви обійшлися зо мною тоді так радикально, що навіть не

написали мені, вернувши в Софію, що: ось, бісе-чорте, Л[юдмила] М[ихайлівна] казала мені таке й таке щодо матеріалів. Тоді я не написав би був дотичних слів у листі до Вас і Ви не могли би були подумати, що я нападаю на Л[юдмилу] М[ихайлівну].

Так само, якби Ви описали свою книжку з болгарськими легендами давно, тоді як я Вас уперше просив,— ще, бачу, 1904 р[оку],— то я був би й знав, що воно таке і не був би давав Вам поводу до сміху моєю остаточною вже кореспонденткою — де, зрештою, слово „скандал“ відносилось не до Вас,— я ще до того не дійшов супроти Вас, хоть багато дечого між іншим і Трушівщина¹³³, могло було вже давно довести до ненависти людей і мене, якби в мені все ж таки не було бога в серці та пам'яті Вашого Батька. Ви можете собі представити, як воно мені бачити й чути, як чоловік, належний тепер до сім'ї Єго, виступає проти мене з піною в роті, виписуючи, а ще більше виговорюючи на мене остатні річі, між іншим про моє визискування Батька і т[ому] п[одібне] і доходячи до того, що каже просто: відчепися ти Др[агоманов]а, покинь про него думати й працювати... І ся скажена агітація Труша проти мене в Росії й тут мала вже фатальні наслідки,— не кажу для мене, бо хто мене в світі не кривдив! — але для тої ж драгоманівщини, і йде воно всею парою до того, аби мене добити перед часом і аби матеріали дісталися потому в інші руки, котрі би спрепарували Др[агоманов]а так, як не одному більше або менше великому чоловікові на нашій славній Україні треба. Розумієся, що в усій трушівській агітації проти мене: бріхня на бріхні і бріхнею поганяє. Ви се, певно, й самі розберете з „Арт[истичного] вісника“¹³⁴ й „Руслана“¹³⁵, які я Вам післав,— а тут я скажу, що Труш відносить до мене й слова про те, що, мовляв, один ювілей пише комусь-то: справляють мені ювілей, я ему не рад, маю вдержувати стару матір — ерго присилайте телеграму і гроші на дар ювілейний! Сю бріхню взнав Труш із листа Пулюя¹³⁶ до Грушівського в кінці 1904 р[оку], де Пулюй процитував мої слова до него: справляють мені ювілей, якому я не рад, бо підойме він у мене сумні спомини про моє жите, побудить на нашій Україні гусей, та й зійдеся, мабуть, зі смертю моєї старої матері, що лежить тяжко хора. Ось мої слова. Пулюй пропустив із них, у листі до Грушівського, лише про гусей,— аби їх загоді не будити,— а Труш он що зробив із того! Як се назвати — вже й сам не знаю...

Та, зрештою, що тут дивуватися! Адже з безодні рутенської некультурності нічого кращого вийти не може. І якби вся та некультурність земляків падала лише на мене самого,— мені було би „однаково“,— коли ж бо вона падає і на пам'ять Батька та й на его духову спадщину, яку я — хоть і сякий-такий,— а все ж підпираю й виявляю єї світові, по змозі... Признайте, що се може довести до розпуки, тим більше, коли не бачиш рішучого змагання у компетентних, аби спинити ту всю Трушівщину. Я сам здержуюся доси лише з огляду на пам'ять Того, чия дитина стала жінкою Труша; я взагалі довготерпеливий, але не знаю, чи Труш не введе мене нарешті зо шкіри — і тоді буде невесело для Труша.

Ну, буде про сю чортівщину!

Бувайте здорові і присилайте Степняка й Гольдштейна, як я Вам писав у кореспондентці (X.f.R₂ і X.f.O₂).

М. Павлик

№ 63

До Івана Шишманова

Львів, 1.IV.1906 [р].
Lubliner Union asse, 5

Високоповажаний Добродію!

Будьте ласкаві вийняти зараз і прислати поштою із сундука III пакети, значені GGG₁ і GGG₂ (представте собі: найшлися оригінали болг[арських] статей!), а з X folia: пакети f (Русов), O₂ (Гольштейни) і R₂ (Степняк). А рівночасно залізницею шліть увесь сундук III. Там фольклорні (рукописні) й інші статі Др[агоmano]ва. Їх треба мені зараз: 1) до видання дальших фольклорних творів, 2) до видання всіх інших рос[ійських] статей, ще не друкованих (у Петербурзі — про се редакція „Былого“¹³⁷ — через С[офію] Русову¹³⁸ — пише й Людм[или] Михайловні, 3) до видання его політ[ичних] статей, писаних по-укр[аїнськи] (з моїм переднім словом — теж у Росії — інша група укр[аїнська], що вже має дозвіл від Л[юдмили] М[ихайлівни]).

4) До повного видання его популярних творів.

5) До моїх статей про Др[агоmano]ва яко політика (з приводу паризького видання).

Звісно, тих матеріалів у Росію посилати не буду — лише мої копії.

Можливо, що фольк[лористичні] статі Др[агоmano]ва ще будуть і в архіві „Сборника“, а лекції в архіві Вашого міністерства. Б[удь] л[аска], кажіть пошукати і перші (фольк[лорні]) пішліть якнайвище, бо без них не можна рушити з місця — друкарня жде, а потім, якби перервала, то треба би мені ждати довше й на дальший друк фольк[лорних] творів.

При нагоді пошлю для Зорі виписки про него з листів М[ихайла] П[єтровича] до Гольшт[ейнів].

Вашим кланяюся.

Здорові були!

М. Павлик

Про Зорьку з листа М[ихайла] Др[агоmano]ва до Ал[ександра] Вас[ильовича] Гольшт[ейна] 4.III.1894.

„Я... доволенъ, что онъ хоть карты чертитъ с азартомъ. Коли малый... делаетъ хоть какую-нибудь работу с усердием, то есть уже надежда, что его пронесетъ жизненная волна по порядочной дороге“.

Дн[я] 12.I. н[ового] ст[илія] 1895:

„Для меня теперь одно лакомство — хороший Зорькин бюллетень!“

№ 64

До Івана Шичманова

Львів, 17.IV.1906 [р.].
Любл[інської] унії, 5

Високоповажаний Добродію!

Днів тому 14 писав я Вам лист, де просив післати якнайшвидше пакети GGG₁ і 2 скрині III, у яких оригінали фольклорних творів. Друкарня почала вже складати IV т[ом] (III уже готовий і вишлеся Вам сими днями), але без тих пакетів мені не можливо пустити нічого,— через те друкарня жде, і коли через 7 день не буде тих пакетів, то все видання спиниться на бог зна доки, бо складачі дістануть іншу роботу. Прошу зважати се і післати ті пакети найшвидше поштою.

Окрім того, просив я післати всю скриню № III залізницею, бо там рукописні фольклорні писання й інші статі Др[агоmano]ва, яких мені треба для зладження дальших томів фольклорних творів і інших статей, що готовляться в Росії в порозуміню їх видавців з Л[юдмилою] М[ихайлів-]ною. Ви вже, мабуть, дістали 2 томи паризького видання політичних статей Др[агоmano]ва і можете бачити, як воно корисно, коли я маю відповідні матеріали під рукою і можу служити видавництвам творів Др[агоmano]ва бодай справками. Я хочу пильно зайнятися тими видавництвами і не пустити нічого невірного, аби не ширилися про Др[агоmano]ва та его писання шкідливі легенди. Зважте, б[удь] л[аска], все те і шліть ту скриню.

Жду я вже 3—4 місяці й листів різних людей до Др[агоmano]ва, а особливо листів Степняка й Гольштейнів, і прошу нарешті зглянутися на мої просьби — післати їх. Я знаю, що Ви обоє зайняті по вуха чим іншим, ось чому я просив зразу ж поручити цю справу Міці, котрий би єї, певно, вів радо й точно. Зважте, що тепер, коли новий політичний стрій у Росії складається,— важно, аби драгоманівщина наперла на его складачів усею силою, на всіх полях, і вибила на тому строю свою печать. Тут важна найменша статейка, замітка, листок. Усе й так сталося дуже зле, що ті всі матеріали не то що не вийшли досі, але й не приготовлені мною до друку, а коли прийдеся ждати на кожний кусень тільки часу, то все те не побачить світа і до кінця Росії з Україною.

Чи Зоря, бува, не в Софії? Я вже так привик до таких несподіванок, що готов допустити й те, що він пролетів через Львів, не заглянувши до мене. Коли він у Софії, то, може, би поміг Вам вислати швидше, що треба.

Здорові були.
Ваш щирий
М. Павлик

№ 65

До Івана Шишманова

Львів, 17.V.1906 [р].
Люблинської унії, 5

Високоповажаний Добродію.

Велике спасибі Вам за присилку оригіналів фольклорних статей Др[агоманова]. З перевірки по ним 1-го аркуша IV т[ому], що вже був зложений, вийшло, що різниць між оригіналом і болгарським перводруком — мов звізд на небі. Як се пояснити? Чи Др[агоманов] сам робив коректу своїх статей у „Сборнику“ і чи поправляв що против оригіналу?.. Між присланими статтями нема статі про Константина Вел[икого]. Чи Др[агоманов] і сю статю писав по-рос[ійськи], чи, може, по-болг[арськи]?

Ну, а про ящик із рукописними фольклорними і т[им] п[одібними] статтями, який я просив прислати, Ви й не згадуєте. А там є й переклад деяких із тих статей, які йдуть у IV т[омі], і, певно, варіанти й доповнення. Без них я не можу, напр[иклад], написати історію праці про Едіпа (в кінці статті)¹³⁹, коло якої Др[агоманов] працював дуже довго (від 1873 р[оку]!) і розробляв її на різні лади (м[іж] і[ншим] для німців — рукопись ся в ящику). А головню, я хочу загоді приладити до друку дальші томи (з рукописними працями), бо хтозна що зо мною буде. Та воно з фольклорними працями ще не так важно — їх розбере й хто інший. Але щодо інших статей і листів, то се буде далеко важче. Я писав Вам, що хочу м[іж] і[ншим] зладити до друку повне наукове видання популярних творів Др[агоманова], аби воно, коли не було надруковано зараз, то бодай лежало готове до слухного часу. Подібне треба сказати й про інші статі, а тим більше про листи. Якби бодай Ліда й Л[юдмила] М[ихайлівна] заявили мені, що пришлють мені того всего, то я — хоть як не люблю писати про щось неціле — написав би бодай про значіне Др[агоманова] для Австро-Угорської Руси, а там і сів би на дно. А то все живу надією, і ледве чи діждуся сповнення її, і мучусь даремно.

III т[ом] вийде нарешті післязавтра. Цілий місяць я мусів воювати за передне слово з Грушівським, котрий не хотів пустити мого імени під переднім словом і на титулі про редактора видання, неважаючи на те, що всі інші й він сам підписані під найменшим клаптиком. Виграв я лише тому, що про се мусіла рішити наша фільол[огічна] секція (до якої Грушівський не належить), та й то лише припадково, тому що на засідання поври[ва]лися люде, навмисно не запрошені.

З сего Ви бачите, які у нас відносини. Нічого казати — ак[адемія] наук!

Вашим кланяюся.

Здорові були!

Ваш щирый М. Павлик

№ 66

До Ліди Драгоманової-Шичманової

Львів, 8.XII.1906 [р.],
вул[иця] Любл[инської] учні, 5

Дорога Ліда!

Давненько вже збирався написати Вам, але ждав виходу моєї брошури „М[ихайло] Др[агоманов], високий рівень українства та „нова ера“ з додатком із-за І т[ому] листів до Франка, які я післав Вам — і сими днями Ви дістанете єї.

Змилуйтеся, навчіть мене, як до Вас говорити, аби Ви зглянулися на пам'ять Вашого Батька, котрий так Вас любив, так гаряче любив!.. Жду я вже більше року, і Ви не прислали мені ні одного листочка з тих, яких я просив і які Ви обіцяли прислати. Фанні обіцяла мені прислати листи Вашого Батька до Кравчинського, коли я дам їй певну відповідь про листи Кр[авчинськ]ого до Батька, я ж, не маючи від Вас тих листів, не міг єї вдовольнити, і вона й доси не прислала мені листів, і вони, певно, й пропадуть — а се ж одні з найцікавіших листів!! У мене лежить рукопись моя листів Батька до Гольштейнів, і я не можу єї пустити в світ, чекаючи від Вас листів Гольштейнів до Батька, потрібних для доповнень і пояснень. А з того ж чимала шкода не лише моральна, але й матеріальна, — для Мами, котра була би дістала з „Былого“ за ту переписку вже не одну сотню рублів.

Тепер я дістав обіцянку від доньки Пипіна¹⁴⁰, що найде мені листи Вашого батька до єї батька і дозволить надрукувати, і я перекладу, — але просить перше прочитати в копії листи єї батька; вирвав, нарешті, від Кулішевої признання, що листи Вашого батька до єї чоловіка є (перше вона мені писала, що згоріли!), і вона наказала прислати їх мені для копії, а до того треба мені листів від Пи[пі]на до Вашого Батька, хочу зладити їх до друку і дати хоть у „К[иївський] старині“. Я просив Вас давно прислати мені для копії листи Пипіна й Куліша і повторюю свою просьбу:

Пришліть:

- 1) X.folio.J. — Куліш
- 2) X.4°E і X.Ч°. — Пипін
- 3) X.f.O₂ — Гольштейни
- 4) X.f.R₂ — Кравчинський
- 5) X.f.KK — Русов (у мене лежать листи Батька до него, готові до друку, вже 10 років!).

Отсе мої частинні просьби до Вас. Коли Ви їх не можете сповнити, то, б[удь] л[аска], напишіть зараз, аби я дурно не ждав і не надіявся, що можна вирятувати листи Вашого Батька до Пипіна, Кравчинського та Куліша (сі, певно, знову „згорять“!). Про цілість переписки багато би і писати; скажу хіба тільки, що якби воля Л[юдмили] М[ихайлівни], — то вона давно була би готова до друку, а якби не агітація Труша, Грушівського й Франка проти мене, то багато з неї було би вже й надруковано, бо були люде, що хотіли на те дати мені гроші; само собою розумієся, що була би вже готова й моя праця про Батька. Тепер я вже майже втратив надію, що зможу се все зробити, бо нема вже в мене сил, я

тепер уже немов відпавша права рука Вашого Батька,— а розпука рве мою душу на саму думку про те, кому допадеся в руки вся драгоманівщина після смерти Л[юдмили] М[ихайлівни] і Вашої та як вона буде спрепарована людьми „нової історичної школи“! Я про се писав нераз Вам і переказував Л[юдмилі] М[ихайлівні],— але не вдостойся ніколи й відповіді... Може, Вам обом отворить очі публікація Франка... може, Ви обі здобудетеся на енергію, поки живі... може...

Вибачте і бувайте здорові. Чоловікові Вашому, Міці й Зорці (коли він є у Вас!) кланяюся.

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 66. Автограф.

№ 67

До Івана Шишманова

Львів, 22.V.1911 [р.].
Грунвальдська вул[иця], 4

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам том „Переписки М[ихайла] Др[агоманова] з М[елітоном] Бучинським“ і тт. II, IV і VI переписки зо мною (кілька тижнів тому післав „Листи Др[агоманова] до редакторів „Вперед“ та 2 мої брошури: „Др[агоманов] як політик“ і „Т[арас] Шевченко й Гал[ицька] Україна“).

Дістали Ви, певно, й праці д[октора] Свенцицкого¹⁴¹. Се порядний молодий учений і не менче гарна людина. Він хоче в августі с[его] р[оку] (по новому стилю) побути в Софії для студій старинних болгарських творів і сучасних народних говорів. Так чи се відповідний час, себто: чи будуть тоді відчинені софійські бібліотеки і чи найде він якого провідника в тих областях? — се одно. А друге: чи не могли би Ви найти йому приватну квартиру, де би можна й харчуватися (він буде з жінкою-Московкою, навіть старообрядкою, але просвіченою — студентка філос[офії]. Будьте такі добрі, відповіжте мені про се швидко (пишіть по-болгарськи!). Додам, що, якби Ви стрілися з ним, то дізнаєтеся дуже важні літературні річі.

Не знаєте Ви: чи Людм[ила] Мих[айлівна] дістала від редакції паризького „Былого“ гонорар (60 рубл[ів] за статтю Др[агоманова] про зносини „[...]“ съ Добр[овольной] охраною“? Сій статі пощастило: замішалася була між фольклорний матеріал, узятий мною, і через те я зміг її опублікувати,— не дуже, зрештою, щасливо, бо перша моя копія, післана (років тому з 5) у „В[ѣстник] Европы“, пропала в руках т[ада]ме Ляцької (доньки Пигіна), і я мусів копіювати для „Былого“ вдруге,— редакція котрого теж довго не пускала статі, а й доси не прислала мені примірника.

Жінці Вашій і Міці кланяюся.

Здорові будьте!

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 67. Автограф.

* Нерозбірливо.

№ 68

До Ліди Драгоманової-Шичманової

Львів, 5.VI.1911 [р].
Грунвальдська, 4

Дорога Ліда!

Спасибі Вам за відповідь, а особливо за обіцянку влекшити в Софії побут д[окто]ра Свенціцького — потрібний ему для досягнення у Львові катедри. Він і важна особа для всіх нас — директор „Національного музею ім[ени] гр[афа] А[ндрея] Шептицького“¹⁴² у Львові, а сей Музей, чи, властиво, митрополит, хочу купити для Музею архів Вашого Батька (на дуже корисних умовах, — грошових і моральних) — і д[окто]р Св[енціцький], бувши в Софії, міг би оглянути й отаксувати його. Мама Ваша прихилиється до сего, — бо кращого виходу справді нема, — я ж лютую, що не напутив до сего Шептицького давно, коли ще в мене було більше сили попрацювати тут коло архіву. Та треба квапитися, а то митрополит хорий, і як умре перед договором, то, розумієся, Музей не купить архіву, бо не має своїх грошей. Так Ви, б[удь] л[аска], вже якось так наладьте, аби бодай трохи бути в Софії тоді, як буде Св[енціцький]. І допоможіть ему, бо у него всего 300 фр[анків] плати в місяць, а сего на двоє людей мало й у Львові (вона вчиться тепер у Відні).

Бувайте здорові
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 68. Автограф.

№ 69

До Ліди Драгоманової-Шичманової

Львів, 21.VII.1911 [р].
Театинська, 3

Дорога Ліда!

Поїхав д[окто]р Свенціцький у Білград, а там у Софію — дуже не-веселий (зо мною!), що від Міхова — чи як ему! — не було відповіді... Повторяю свою просьбу: покажіть ему архів Вашого Батька — нехай огляне й оцінить (можливо, з якими знавцями). Коли Ви сего не зробите, то покладете хрестик на купівлю архіву митрополитом (котрому трохи краще, але при новім навороті слабости напевно буде капут!). Архів уже й так доволі лежить у Софії, з великою шкодою для пам'яті Вашого Батька й української справи; тепер лучаєся нагода — добути его на світ божий, з користю троякою, бо й економічною Вашої рідні, — з боку котрої, як заявив митрополиту Мамин повномочник, нема ніякої пере-шкоди для продажу архіву. Він буде виставлений прикупі, в палаті,

щойно куплений митрополитом на „Національний музей“, — так що починатимеся до культу Батька (завважаю, що митрополит уже купив і мій архів і бібліотеку і купує й архів і бібліотеку Франка!)¹⁴³.

Свенціцький — чоловік зовсім певний.

Чоловікові Вашому й Міці кланяюся.

Бувайте здорові!

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 69. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Петіт Саконе (Petit-Saconnex) — невелике село біля Женев, де тоді мешкав М. Павлик.

2. Людмила Михайлівна Драгоманова, до одруження Кучинська (1842—1918) приятелька дитячих років і дружина з 1864 р. Михайла Драгоманова. Сім'я Кучинських жила в сусідстві з сім'єю Драгоманових у Гадячі й була з нею здружена. Мати Людмили Михайлівни була хрещеною матір'ю Ольги Петрівни (Олени Пчілки), сестри Михайла Драгоманова. В автобіографії Олена Пчілка писала: „Михайло, кінчивши університет, одружився з панною Людмилою Кучинською. Їхню між собою приязнь можна було помітити й давніше, Кучинські були гадячани, й ми ще й там з ними зустрічалися. Правда, про Людмилу Кучинську говорили, що вона наречена старшого Ковалевського — Віктора, але потім шанси Михайлові пішли вгору, і Ковалевський десь одійшов убик“ (Пчілка О. Оповідання. З автобіографією. — Харків: Рух, 1930. — С. 16—17). У Києві виступала на сцені як драматична артистка, зокрема, блискуче виконувала роль Катерини в „Бурі“ Островського. Є відомості, що й сама писала п'єси. У першій половині 1870-х рр. була ініціаторкою товариства денних притулків-шкіл у Києві. Працювала теж у вечірніх недільних школах. Разом з М. Драгомановим написала працю „Народные наречия и местный элемент в обучении“ (Вестник Европы. — 1874. — № 8). Стала найближчим помічником свого чоловіка, переписувала його статті й посилала до друку на Україну та в Росію (писані рукою М. Драгоманова редакції не приймали). У Женеві завідувала експедицією „Громади“. У 1899 р. повернулася з Софії на постійне проживання до Києва, де й похована. Листувалася з М. Павликом, Франком, Лесею Українкою та іншими. Її листи до Михайла Павлика зберігаються в архіві останнього.

3. Гортинська Ольга, походила з Чернігівщини, студіювала медицину в Швейцарії. Виконувала роль зв'язкової між політичними емігрантами та їх однодумцями на Україні. Таких молодих українок в гуртку М. Драгоманова в листуванні називали „панночка“, „барришня“.

4. Біальон — прізвище людини, у якій мешкала в Женеві на вул. Кандоль, 15 М. Зарудницька (див. приміт. 6).

5. Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський письменник, політичний емігрант, видавець журналу „Колокол“ у Женеві та Лондоні.

6. Зарудницька Марія походила з Полтавщини, теж, як і Гортинська, зв'язкова між політичними емігрантами та Україною.

7. Кузьма — конспіративне ім'я Антона Ляхощького (1853—1918). Робітник-друкар, громадський діяч з найближчого оточення Драгоманова. Арештований у 1876 р. у політичній справі, тікає з Старокиївського поліцейного „участку“. Його переправляють за кордон під прізвищем Куртосва. Був заарештований у Львові разом з Черепакінім та іншими, але згодом звільнений. Прибув до Женеви й став незмінним складачем в друкарні українських видань Драгоманова. Йому надано жартівливе прозвище Кузьма, під яким він фігурує у листуванні Драгоманова, Павлика, Лесі Українки та інших. Весь час перебував у дружніх стосунках з родиною Драгоманових, а також з Павликом. Помер у Женеві.

8. Шезьєр (Chesières) — курортна місцевість у Швейцарії, де відпочивала сім'я Драгоманових.

9. Коровов — лікар, який лікував М. Павлика.

10. Адресат цього листа Іван Шишманов — зять Михайла Драгоманова. Михайло Петрович боляче реагував на натяки на його хворобу, звідси звернення у справі його архіву до Івана Шишманова. Іван Шишманов (1862—1928) — видатний болгарський учений, освітній діяч, політик, професор Софійського університету, член Болгарської й Норвезької академій наук, дійсний член НТШ, 1918 р. болгарський посол у Києві. Навчався у західноєвропейських університетах, з Михайлом Драгомановим познайомився у Женеві, користувався його бібліотекою. Одружився з Лідою Михайлівною Драгомановою у 1889 р. й оселився в Софії. Працював у міністерстві, згодом — міністр освіти. Фундатор видання „Сборник за народни умотворени“. На його науковий метод (історико-порівняльний) мав вплив М. Драгоманов. Див. Димов Г. Іван Шишманов — строител на българската национална наука и култура. — София, 1988. — 396 с.

11. Людмила Драгоманова могла познайомитись з Н. Присецьким у Женеві, оскільки він, російський народник „чорнопереділець“, належав до емігрантського оточення Драгоманова. Його листа до С. Подолинського М. Павлик прислав у свій час Драгоманову.

12. Адресат листа — Михайло Драгоманов. Очевидно, через недогляд цього листа не вручено М. Павликові для публікації у VII томі „Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом“, де справа видання праці Вікліфа, конфіскації та її затвердження обговорюється у кореспонденції за червень—серпень 1892 р.

13. Мова йде про брошуру М. Драгоманова „Іван Вікліф, доктор євангельський“, яку мав видати М. Павлик у Львові, але вона не пройшла через цензуру. Вікліф (Віклеф) Джон (1324—1384) — англійський релігійний реформатор, який закликає повернутися до первісного християнства. Осуджений на соборі в Констанці. Його ідеї продовжив Ян Гус. Вікліфа називали „євангельським доктором“, тобто „євангельським ученим“. „З приводу конфіскації Вікліфа лютий. Це ж чистий скандал. На суді треба пояснити, що там нема ні слова, котре б не казано було в десятках німецьких і чеських книгах, котрі вільнісінько ходять по Австрії“, — обурювався Драгоманов („Переписка — Т. 7. — С. 54). Надія на реабілітацію брошури на судовому процесі не справдилася. „Була розправа і конфіскація підтвердили, хоть я боронив Вікліфа добре і майже був певний, що скасують перший вирок“, — писав М. Павлик Драгоманову 20 серпня 1892 р. (Там само. — С. 66).

14. Дора — містечко біля Яремча у Карпатах.

15. „Народ“ — журнал, орган української радикальної партії, що його видавали М. Павлик та І. Франко у 1890—1895 рр. у Львові, частково в Коломиї при активній співпраці М. Драгоманова.

16. Arbeitgeber — роботодавець. Так називали Ковалевського Миколу (1841—1897) — спонсора радикальних видань у Галичині. Народився на Гадяччині, вчився разом з М. Драгомановим у польській гімназії і був його великим другом. Після закінчення Київського університету учителює в різних гімназіях. Року 1879 його адміністративно заслано в Сибір, звідки повернувся в 1882 р. до Києва і заробляв приватними лекціями. Увесь час матеріально підтримував М. Драгоманова і його працю за кордоном, витративши на це кошти від продажу свого маєтку і збираючи на це гроші.

17. „Галицкая Русь“ (1891—1892) — москвофільський часопис.

18. Франчиha — Хоружинська-Франко Ольга (1864—1941), дружина І. Франка. Разом з ним видавала у 1894—1897 рр. журнал „Жите і слово“.

19. Йдеться про Лиду Драгоманову-Шишманову (1865—1937). Дочка Михайла Драгоманова, у 1889 вийшла заміж за болгарина Івана Шишманова і з Женеві переїхала з ним до Софії. Приїжджала кілька разів на Україну, зокрема, 1899 р., коли її чоловіка запрошено на археологічний з'їзд. Переклала й видала у Парижі болгарські релігійні легенди, пробувала сил у журналістиці. Допомогала своєму батькові у перекладах його праць на іноземні мови. Авторка спогадів про Лесю Українку. Листувалась з М. Павликом, з родиною Косачів.

20. Міка — син Івана Шишманова та Лиди Драгоманової-Шишманової Дмитро. Дмитро Шишманов (1889—1944) — письменник і громадський діяч. Страчений комуністичним режимом у Болгарії.

21. Белчева Мара (1868—1937) — болгарська поетеса і перекладачка, приятелька сім'ї Шишманових. У салоні Мари Белчевої бувала Леся Українка.

22. Лариса Косач — Леся Українка (1871—1913) з 1 червня 1894 р. по 1 серпня 1895 р. жила у сім'ї свого дядька Михайла Драгоманова у Софії. Після його смерті не хотіла покидати родину в гору й залишилась у неї ще деякий час. Зокрема, виїжджала з нею в село Владая недалеко Софії. Допомогала М. Павликові у виданні архіву Драгоманова.

23. Рада — Аріадна Драгоманова (1877—1954), молодша дочка Михайла Петровича та Людмили Михайлівни. Навчалась у женеvських та паризьких школах. У 1899 р. переїхала до Києва, в 1905 р. вийшла заміж за художника Івана Труша й до своєї смерті мешкала у Львові.

24. Зоря — Світозар Драгоманов (1884—1958). Син Михайла та Людмили Драгоманових. Навчався в Парижі, у 1897 р. переїхав до Києва, де ним опікувалася сім'я Косачів до приїзду матері в 1899 р. За фахом — економіст, у 1922—1930 рр. — професор вищих шкіл у Києві, у 1930 р. усунений з посади як небажаний елемент. З 1945 р. на еміграції у США.

25. Колесса Олександр (1867—1945) — український літературознавець, мовознавець, фольклорист і поет. Брат Івана Колесси та Філарета Колесси. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах, з 1898 р. — професор Львівського університету, а на початку 1920-х рр. — Віденського та Празького. Часто бував у Києві й виконував деякі доручення Павлика.

26. Йдеться про бібліотеку М. Драгоманова, яку М. Павлик прагнув перевезти до Львова, аби вона як спеціальний драгоманівський фонд зберігалася при бібліотеці Львівського університету й обслуговувала читачів. Приватна книгозбірня Драгоманова — джерело й дзеркало ерудиції вченого — відзначалася старанністю укомплектування і наявністю цінних раритетних видань. Ще при житті батька його старша дочка Ліда у двох зошитах зробила каталог книг цієї бібліотеки за полицями. Ці зошити зберігалися у софійській університетській бібліотеці, а тепер доля їх не відома. Проте ними користувався Н. Червенков, який на підставі їх та деяких інших матеріалів написав статтю „Деякі невідомі матеріали про проф. М. П. Драгоманова, про його заслуги для болгарського університету та його бібліотеки“ (Известия на народната библиотека и библиотека на софийски държавен университет. — София, 1963. — Т. 3/9), яка реконструє відомості про книгозбірню Михайла Драгоманова. Отже, на стелажах в алфавітному порядку був розміщений 3621 том. Періодичні видання зберігалися в десяти окремих скринях. У бібліотеці Софійського університету в 1988 р. нам показували список частин книг драгоманівської бібліотеки (понад 700 назв), якого Н. Червенков не бачив. Там, зокрема, названо 10 каталогів, з яких Драгоманов черпав інформацію про наявність книг в інших бібліотеках. Це — каталоги женеvських бібліотек, у тому числі російської літератури, а також списки книг, що їх видавала Французька академія наук, покажчик словників і граматик англійською мовою та спеціальний довідник латинською мовою про видання грецьких і римських класиків. Є тут „Каталог систематического чтения“, „Список русских книг, печатанных вне России“, інформатор про книги та періодичні видання бібліотеки Л. Ільницького в Києві, про фонди Миргородської громадської бібліотеки та список книг львівської Ставропігії. Ця приватна книгозбірня, отже, мала наукову організаційну систему. Бібліотека містилась в окремій кімнаті на другому поверсі будинку Михайла Драгоманова у Софії. У цій кімнаті-бібліотеці мешкала Леся Українка й захоплювалась нею („дорога моя Сибір“). На придбання книгозбірні ні львів'яни, ні кияни не знайшли коштів, і вирішено продати їй бібліотеці Софійського університету, куратором якої був, до речі, М. Драгоманов. Комісія в складі ректора університету Дм. Д. Агури, Люб. Г. Мелетича та Вас. Златогорського у квітні 1898 р. познайомилась з книжковими нагромадженнями покійного професора і дала їм загальну оцінку. Вона нарахувала більше як п'ять тисяч томів і констатувала, що бібліотека Драгоманова складається з цінних творів і має бібліографічні раритети. Все це оцінено на десять тисяч левів. Відразу такої суми університет виплатити не міг і розклав її на рати. За Н. Черненковим, прийом книг відбувся в червні 1899 р., але невідомо, чи всіх, чи частини згідно з відповідною ратою грошей. Н. Червенков вважає, що для поповнення фондів університетської бібліотеки найціннішими були комплекти російських журналів. Він теж відмічав наявність серед книг Драгоманова першого французького видання „Капіталу“ Маркса та одного примірника видання цієї праці 1872 р. Дослідник теж робить аналіз інтернаціонального складу книг, власник яких був поліглотом. Для підрахунку береться лише загальне число 2236 назв. З них російською мовою було 1097 томів, французькою — 377, німецькою — 307, польською — 89, італійською — 88, англійською — 88, українською — 85, сербською — 30, чеською — 27, латинською — 18, іншими мовами — 11. Деяке уявлення про ті „інші мови“ дає той каталог понад 700 книг, що ми його бачили. Отже, тут позначені назви книг грецькою, румунською, угорською, шведською, голландською мовами тощо.

Перехід книг Драгоманова до бібліотеки університету викликав сенсацію в пресі. Не обійшлося без газетярських пліток. За однією версією, деякі колеги-професори позичали у Драгоманова книжки й не повертали їх, а тепер зверталися до бібліотеки з пропозицією їх купити. А за другою версією нібито томи драгоманівської книгозбірні мали печатки женецьких бібліотек. Була скликана спеціальна комісія, яка встановила, що тільки чотири книги М. Драгоманов позичив у бібліотеках Софії й не встиг їх повернути, адже смерть професора була раптовою (він помер через розрив аорти, повернувшись з лекції, яку ще читав студентам у університеті).

Тільки часткове уявлення про тематичний склад драгоманівської книгозбірні може дати згаданий вже список понад 700 томів. З нього видно, що література з історії згромадження навколо епохи Богдана Хмельницького, ґрунтовно представлений відділ історії релігії. Є комплекти закордонних видань Герцена, є твори Бекона, Ланге, Лассалля, монографія Ганкевича німецькою мовою „Основні риси слов'янської філософії“. Професор прагнув мати у себе все істотне, що виходило в світі з фольклористики. Крім матеріалів, що стосуються українського та російського фольклору, числяться тут англійське видання вірменських народних пісень, російське — грузинських казок, праці П. Безсонова „Белорусские песни“ й Д. Булгаковського „Пинчуки“, а також „Белорусский сборник“, т. 1—5 С. Романова, перший випуск „Сборника малорусских і белорусских песен“ С. Романова, „Литовские песни“ І. П. Юшкевича, роботи з історії Литви, дослідження про Ф. Скорину. Тут репрезентовані художні твори українських письменників — Куліша, Костомарова, Нечуя-Левицького, Франка, Грабовського, Грінченка, Лесі Українки, Олени Пчілки та інших. Книги з бібліотеки М. Драгоманова влилися в загальні фонди бібліотеки Софійського університету.

27. Койчу — знайома М. Павлика з софійського оточення М. Драгоманова. У листах Лесі Українки фігурує *madame* і *mademoiselle* Койчу. Ближчих відомостей про цих осіб немає.

28. Йдеться про статтю Б. Мінцеса „Похорони Михайла Петровича Драгоманова (Загальне враження)“, яку М. Павлик надрукував у своєму перекладі у журналі „Народ“ (1895.— № 12.— С. 186). Мінцес Борис — професор Софійського університету, походив з Одеси, вчився в Німеччині, викладав німецьку мову, містив статті на економічні теми в журналі „Български преглед“.

29. „Български преглед“ — громадський і літературознавчий журнал, орган товариства „Общий труд“, виходив у Софії 1893—1900 рр. До його редакції входив Іван Шишманов. Журнал об'єднував навколо себе професорів та викладачів Софійського університету.

30. Романчук Юліян (1842—1932) — український політик і громадський діяч народовського напрямку, письменник, дійсний член НТШ, засновник товариства „Просвіта“. Листувався з М. Драгомановим.

31. „Діло“ — українська політична газета, виходила у Львові з 1880 р. по 1933 р. (з деякими перервами під час війни), одна з найбільш впливових газет, що пропагували національну ідею. Друкувалися тут інколи письменники різних напрямів. На сторінках цього часопису М. Павлик публікував листування М. Драгоманова.

32. Окуневський Ярослав (1860—1929) — громадський діяч і письменник, лікар австрійського військового флоту, адмірал, за ЗУНР — творець і керманч Української санітарної місії у Відні. Його стаття „Михайло Петрович Драгоманов“ надрукована в „Ділі“ (1895.— № 144). Лист М. Драгоманова до Я. Окуневського був опублікований в журналі „Україна“ (1926.— № 5.— С. 138).

33. Йдеться про деякі речі Лесі Українки, які вона, повертаючись додому, вислала на адресу М. Павлика у Львові. Там була, зокрема, грудочка землі з могили М. Драгоманова.

34. „Громада“ — український громадсько-політичний і літературний неперіодичний збірник, безцензурний орган друку у Женеві наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. за редакцією М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика. На сторінках „Громади“ надруковано повість П. Мирного „Лихі люди“ й перші чотири розділи повісті М. Павлика „Вихора“, статті М. Драгоманова.

35. Ваня — Іван Шишманов.

36. Бібліотека Оссолінських — нині Львівська наукова бібліотека Академії наук України ім. В. Стефаника. Заснував її у 1817 р. Юзеф-Максиміліан Оссолінський. Назва товариства його імені — Оссолінеум — часто переносилася і на цю бібліотеку.

37. Данилович Северин (1861—1942) — адвокат у Коломиї, один з лідерів радикальної партії. М. Павлик скаржився на непослідовність цього радикального діяча, який спочатку домагався бути видавцем часопису „Хлібороб“, а потім відмовився від цього.

38. Лукіянович Денис (1873—1965) — український письменник та літературознавець, у перші післявоєнні роки працював доцентом на кафедрі української мови Львівського державного університету ім. І. Франка. У радикальному русі репрезентував так званих „молочих“. У статті „В обороні молодих“ (Народ.— 1895.— № 9) виступив проти лінії „старих“ — І. Франка та М. Павлика — з консервативних позицій, чим викликав гостру критику Лесі Українки у листах до М. Павлика. Виступав з промовою на ювілей М. Драгоманова. У листуванні М. Павлика фігурує під конспіративною назвою „християнин“.

39. Йдеться про брошуру: Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові).— Львів: видав М. Павлик, 1895.— 20 с.

40. Михайло Драгоманов помер 20 червня 1895 р., а його мати Єлизавета Цяцька-Драгоманова — 23 червня того ж року. Сестра Михайла Петровича Ольга (мати Лесі Українки) та його брати Іван й Олександр приїхали за кілька днів до смерті до важко хворої Єлизавети Іванівни, але не сповістили її про смерть сина.

41. Народний дім у Львові — народно-просвітня інституція для сприяння розвитку національної культури українців в Австрійській державі. Виник у 1849 р. заходами Головної руської ради на зразок відповідних чеських установ. Його будинок постав на руїнах збомбардованого в 1848 р. університетського корпусу. Мав велику бібліотеку та архів.

42. Г. П. Г.— Микола Ковалевський.

43. Йдеться про Францішека Крашевського, волинського шляхтича, сина польського прозаїка та історика Юзефа-Ігнація Крашевського (1773—1887). Францішек Крашевський запропонував М. Павликові за певну оплату упорядкувати бібліотеку свого батька (коло 20 000 томів). Павлик склав каталог цієї бібліотеки, але зароблених грошей йому так і не виплачено. У цій книгозбірні письменника він скопіював тексти інтермедій, які опублікував у праці „Якуб Гаватович, автор перших руських інтермедій з 1619 р.“ (Записки НТШ.— 1900.— Т. 35—36). Бібліотека Ю. І. Крашевського містилась у домі колишнього директора Львівського театру у Кракові.

44. Кримський Агатангел (1871—1942) — український поет, белетрист, учений-філолог, сходознавець, академік. З окремими працями М. Драгоманова ознайомився ще в гімназії (колеґії Павла Галагана в Києві) під впливом своїх учителів П. Житецького та С. Трегубова, потім, під час університетських студій у Москві, поглибив це знайомство, вивчаючи український рух у Галичині. Вступає навіть у „легку полеміку“ з М. Драгомановим на сторінках „Правди“, але у листовній відповіді Драгоманова молодий полеміст у підтексті прочитав: „За твої підозріння і за твою недовіру, парубче, я не гніваюся, лиш тебе самого жалю...“ Засоромлений юнак („гадаю, це саме тому й могло статися, що літ мені тоді було якихось двадцяті“) вибачився за задирливий тон полеміки (ішлося, між іншим, про національне питання, і Кримський висловив чимало слушних зауважень). Дискусійні моменти були й у наступних дописах А. Кримського до „Народа“. Несподівана смерть М. Драгоманова глибоко вразила студента Кримського. Два його листи до М. Павлика, сповнені щирого співчуття й сердечного болю, були надруковані в „Народі“ й справили глибоке враження на сім'ю небіжчика. Леся Українка написала авторові їх подяку, в якій зазначала: „Се власне наче рідний син написав про втрату рідного батька... Сім'я дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузі. Се були страшні часи, товаришу... (Українка Л. Зібрання творів: У 12 т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 329). Людмила Драгоманова прислала А. Кримському фотографію Михайла Петровича, виготовлену у Пловдиві, з написом: „Агафангелу Сфимовичу Кримському, від щиро дякуючої йому людини“. А. Кримський написав некролог „М. П. Драгоманов“ для московського журналу „Етнографическое обозрение“. Він уже був набраний, але проф. В. Міллер, злякавшись цензури, скоротив його та переробив, однак автор встиг зробити 400 відбиток з першої редакції. Докладно про еволюцію свого ставлення до Драгоманова Кримський розповів у статті „М. П. Драгоманов“, яка увірала в себе й первісну редакцію некролога (див.: Кримський А. Ю. Твори: У 5 т.— К., 1972.— Т. 2.— С. 614—679).

45. Йдеться про книгу: Михайло Петрович Драгоманов. Его юбілей, смерть, автобіографія і спис творів.— Львів, 1896.— 442 — XXXIV.

46. Морфіл Рішард-Вільямс (1834—1909) — англійський учений-славіст, професор Оксфордського університету, викладач слов'янських мов, писав про Тараса Шевченка. Зустрі-

чався і листувався з М. Драгомановим. М. Павлик неодноразово звертався до нього за довідками у лондонських бібліотеках.

47. Йдеться, очевидно, про Окуневського Теофіля (1858—1937) — громадського діяча. Належав до Українсько-руської радикальної партії, від якої відійшов у 1892 р. Адвокат у Снятині й Городенці, посол до сейму в Галичині. М. Павлик надрукував у „Житті і слові“ (1896.— Т. 5, кн. 2) уривок з листа М. Драгоманова до д-ра Т. Окуневського, відтак листування М. Драгоманова з Т. Окуневським публікував у „Ділі“ в 1905 р. (№ 12—15, 20, 21, 23, 24, 28, 29, 34—36, 37, 44) і окремою книгою: *Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським* (1883, 1885—1891, 1893—1895). Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1905.— XXIV + 280 с. У передмові до цього видання М. Павлик пише про сердечні стосунки між корреспондентами.

48. Січовики — члени студентського товариства „Січ“, заснованого 1868 р. у Відні. Складалося із студентів Віденського університету.

49. „Радикал“ — український політичний двотижневик у Львові в рр. 1895—1896.

50. Будзиновський В'ячеслав (1868—1935) — політичний діяч, публіцист, посол до австрійського парламенту, автор сатирично-гумористичних побутових оповідань, історичних повістей та науково-популярних праць з історії України.

51. Народна торгівля — перший споживчий український кооператив, заснований 1883 р. заходом В. Нагірного та А. Нічая як склад для українських крамниць та для вишколу українських працівників торгівлі.

52. „Дністер“ — український кооперативний банк з обмеженою порукою у Львові, заснований 1895 р.

53. Бубери — єврейські приятелі М. Павлика.

54. „Свобода“ — газета, галицьких емігрантів, що виходила в Нью-Йорку в 1893—1916 рр.

55. „Русские ведомости“ — газета ліберально-демократичного напрямку, виходила в Москві з 1863 по 1918 р.

56. „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, издаван от Министерство на народното просвещение“, виходив у Софії з 1889 р. Редактором його 18 років підряд з часу заснування був Іван Шишманов. На сторінках збірника друкувались фундаментальні фольклористичні дослідження М. Драгоманова.

57. „Буковина“ — українська газета, що виходила в Чернівцях у 1885—1909 рр. Її редакторами у різний час були Ю. Федькович, П. Кирчів, С. Дашкевич, О. Маковей, М. Турбацький та інші.

58. „Громадський голос“ — українська газета, виходила у 1895—1939 рр. (з перервами) у Львові з різною періодичністю (у 1904—1905 рр.— під назвою „Новий громадський голос“). У 1910 р. її редагував М. Павлик. У виданні брали участь Лесь Мартович, В. Стефаник.

59. „Поступ“ — назва задуманого, але не виданого через цензурні утиски та політичні умови журналу. Проспект „Поступу“ вийшов 15 листопада 1898 р.

60. „Вперед“ — періодичні збірники російських емігрантів в 1873—1876 рр., які видавались у Лондоні й Цюриху за редакцією народника Лаврова.

61. Грушівський — Грушевський Михайло (1866—1934) — великий український історик, визначний організатор української науки, політичний діяч, прозаїк і драматург, публіцист і критик, фольклорист. Автор монументальної багатотомової „Історії України-Руси“, „Історії української літератури“ (5 томів). Професор історії у Львівському університеті, голова НТШ, один з редакторів „Літературно-наукового вісника“, у 1917—1918 рр.— голова Центральної Ради у Києві. Михайло Павлик спочатку ставився до М. Грушевського прихильно, пізніше був втягнений в інтриги проти нього й написав брошуру „З наукового товариства ім. Т. Шевченка“, спрямовану проти голови цього товариства. І. Франко став тоді по стороні М. Грушевського. М. Грушевський підтримував видання спадщини М. Драгоманова.

62. Вояківська — дівоче прізвище Марії Грушевської (1860?—1953), дружина Михайла Грушевського. Походила з Перемищини. Громадська і просвітня діячка, перекладачка з французької та російської мов.

63. Кобринська Наталія (1855—1920) — українська письменниця, діячка феміністського руху, разом з Оленою Пчілкою видала жіночий альманах „Перший вінок”. Близька до франківського напрямку. З М. Павликом перебувала в стані „нервової війни”, за висловом Ольги Рошкевич-Озаркевич. Підтримувала його матеріально. Виступала з промовою на ювілеї М. Драгоманова, листувалася з ним. Це листування видав М. Павлик.

64. Крушельницька Соломія (1873—1952) — українська оперна співачка світової слави. Цікавилась радикальним рухом. Звернулася до М. Павлика з проханням прислати їй популярну тоді книжку М. Павлика „Про галицько-руські читальні”, і так зав'язалось між ними систематичне листування дружнього характеру.

65. Йдеться про роковини смерті Михайла Драгоманова — 20 червня за новим стилем. У листі до батька від 13 червня 1895 р. з Софії Леся Українка написала: „Він умер несподівано од розрива аорти 8 іюня надвечір. На другий день були похорони” (Українка Л. Зібрання творів: У 12 т.— Т. 10.— С. 306).

66. Фрейтаг К.-А. (1874—?) — учень Агатангела Кримського, російський філолог-орієнталіст. Давав кошти на видання спадщини М. Драгоманова, а також журналів „Народ”, „Жите і слово”.

67. „Жите і слово” — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал, що виходив у Львові в 1894—1897 рр. Видавець — О. Франко, редактор — І. Франко. Містив багато драгоманівських матеріалів.

68. Мордовець (Мордовцев) Данило (1830—1905) — український письменник. Написав статтю про М. Драгоманова.

69. Яворський Юліан (нар. 1873) — діяч москвофільського напрямку. М. Драгоманов прагнув його, як найяскравішу постать серед москвофілів, переманити на свій бік, тому й листувався з ним.

70. „Зоря” — український журнал, виходив у Львові у 1880—1897 рр. Його редактором спочатку був О. Партицький. У 1895—1896 рр. близьку участь у редагуванні „Зорі” брав І. Франко. У 1891—1897 рр. редактор — В. Лукич-Левицький.

71. Левицький Володимир (1856—1932) — псевдонім: Василь Лукич. У студентські роки входив разом з І. Франком до редакції журналу „Друг”. Пізніше — діяч народовського напрямку.

72. Вітик Семен (1876—?) — громадсько-політичний діяч, засновник Української соціал-демократичної партії, посол до Віденського парламенту, член УН Ради ЗУНР. Був на еміграції у Відні, приїхав до Харкова, де в 1930-х рр. був репресований.

73. Маслов-Стокіз Василь — український революціонер, емігрант.

74. „Фонд вольной русской прессы” в Лондоні, займався розповсюдженням нелегальної літератури.

75. Озаркевич Євген (1861—1916) — лікар, дійсний член НТШ, громадський діяч.

76. „Kurier lwowski” — польська щоденна газета, виходила у Львові з 1883 р. за редакцією Вислоуха. У 1887—1897 рр. у ній працював І. Франко.

77. Едіп — мається на увазі стаття М. Драгоманова „Слов'янські переробки Едіпової історії”, що була надрукована у болгарському журналі „Сборник за народни умотворения” (Софія, 1891—1892 рр.).

78. Терлецький Остап (1850—1902) — громадський діяч, помічник М. Драгоманова у справі європеїзації галицьких українців.

79. Русов Олександр (1847—1915) — громадський діяч, земський статистик, український фольклорист, етнограф. Знайомий М. Драгоманова з часів київської „Старої громади”.

80. Мальпінський Аркадій (1841—1899) російський журналіст, засновник женецького часопису „Вольное слово”, співпрацівником якого був і М. Драгоманов (редагував № 52—62).

81. Дудикевич Володимир (1861—1922) — один з лідерів галицького москвофільства. Помер у Ташкенті у в'язниці.

82. Мончаловський Осип (1858—1906) — один з провідників галицького москвофільства. Співпрацівник часописів „Слово”, „Страхопуд”, „Беседа”.

83. Леваковський Кароль (1836—1912) — засновник так званої „людової партії“ („Stronictwo ludowe“) у Галичині у 80-х рр. XIX ст.
84. Огоновський Омелян (1883—1894) — лінгвіст, історик літератури, письменник, професор Львівського університету, лекції якого слухали І. Франко, М. Павлик. У 1870-ті рр. М. Драгоманов відвідав лекції професора, листувався з ним.
85. Борковський Олександр — український письменник, журналіст, педагог. У 1889—1895 рр. — директор Дрогобицької гімназії. Редактор „Зорі“ у 1886, 1888, 1897 рр.
86. Паньківський Кость (1855—1915) — український педагог, видавець і культурно-освітній діяч.
87. Дикарев (Дикарів) Митрофан (1841—1899) — російський та український фольклорист й етнограф. „Посмертні писання Митрофана Дикарева“ у Львові 1903 р. видав зі своєю передмовою І. Франко.
88. Барвінський Олександр (1847—1927) — педагог, історик, громадський діяч народовського напрямку. Брат Володимира. Автор підручників з історії української літератури, в яких запропонував термін „українсько-руська література“. Розпочав видання „Руська історична бібліотека“, добився перетворення Товариства ім. Шевченка в Наукове товариство (НТШ). Редактор журналу „Руслан“ (орган християнсько-суспільної партії).
89. Барвінський Володимир (1856—1883) — один з найвидатніших діячів народовського руху в Галичині, публіцист, прозаїк, критик. У 1868 р. — один з організаторів „Просвіти“ та „Рідної школи“, а в 1876—1880 рр. — редактор часопису „Правда“. Засновник і перший редактор політичної газети „Діло“. Мав зв'язки з П. Кулішем, листувався з М. Драгомановим.
90. Макарушка Остап (1867—1931) — педагог, мовознавець, член НТШ, автор біографії О. Потебні та О. Огоновського. Лист М. Драгоманова до О. Макарушки був надрукований у журналі „Житє і слово“ (1897. — Т. 6, кн. 4).
91. „Просвіта“ — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові.
92. Товариство ім. Шевченка — Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ) — наукова організація зі структурою академії наук. Засноване 1873 р. заходом О. Кониського, Д. Пильчикова, М. Жученка, М. Драгоманова як літературне Товариство ім. Шевченка, у 1892 р. перетворене на наукове. Ліквідоване у Львові радянською владою, продовжувало існувати за кордоном. Нині відновлене у Львові. Видало багато томів наукових записок.
93. Мова йде про рецензію М. Драгоманова на працю Григорія Величка (1863—1932), галицького історика та економіста, „Народописна карта українсько-руського народу“. Була надрукована у журналі „Житє і слово“ (1897. — Кн. 2. — С. 159—161) під заголовком „Критика карти Русі-України д. Величка, написана для відділу „Просвіта“ („Із переписки М. Драгоманова“).
94. Русько-українська соціал-демократична партія була заснована у Львові 1890 р. заходом М. Ганкевича, Р. Яросевича та інших. Її друковані органи — „Воля“ (1900—1907), „Земля і воля“ (1906—1912).
95. Праця М. Драгоманова „Про українських козаків, татар і турків“ уперше була надрукована окремою брошурою в Києві 1876 р. у друкарні В. Давиденка. Згодом автор доповнив цю розвідку вставками, і вона перевидавалась кілька разів.
96. М. Драгоманов читав лекції з історії у Софійському університеті російською мовою, не зовсім зрозумілою для тодішніх студентів-болгар, тому він писав для них докладні конспекти своїх викладів, які, очевидно, були перекладені на болгарську мову.
97. „Історія літератури руської“ у шести томах — фундаментальна праця Омеляна Огоновського, в основу якої ліг курс лекцій професора, читаних у Львівському університеті. Друкувалася спочатку на сторінках „Зорі“, потім виходила окремими томами. Наукову методологію „Історії“ критикував М. Драгоманов.
98. Ставропігія — львівський монастир, що підлягав безпосередньо константинопольському патріархові. Мав свою друкарню та книгарню.
99. Бадені Станіслав (1849—1913) — маршалок галицького сойму.
100. Вовк (Волков) Федір (1847—1918) — український етнограф, археолог, антрополог, автор книги „Український народ в його минулому і сучасному“ (1916).

101. Мається на увазі праця М. Драгоманова „Про українських козаків, татар і турків“. Див. приміт. 95.

102. Юліан Бачинський (1870—?) — громадський діяч, публіцист, член української радикальної партії. У 1895 р. опублікував книгу „Ukraina irredenta“, у якій, обґрунтовував потребу створення української незалежної держави. Листи М. Драгоманова до Ю. Бачинського з 1894 р. М. Павлик опублікував у журналі „Житє і слово“ (1897.— Кн. 4). У 1900 р. у Львові вийшла книжка Ю. Бачинського „Моя переписка з Михайлом Драгомановим“.

103. Купчанко Григорій (1849—1902) — український етнограф і фольклорист. Один з кореспондентів М. Драгоманова. Листи його до Г. Купчанка М. Павлик опублікував в „Ділі“ (1904.— № 127—132, 134, 138, 140, 145, 149, 150).

104. Бучинський Мелітон (1847—1903) — український етнограф і фольклорист, народовець. Адвокат у Станіславові. „Листування М. Драгоманова з М. Бучинським“ М. Павлик видав окремою книгою в 1910 р.

105. Стаття була опублікована в журналі „Житє і слово“ 1896 р. під заголовком „З кінцем року“ і викликала полеміку з Лесею Українкою, яка заперечувала деякі Франкові положення у своїй статті „Не так ті вороги, як добрі люди“ (теж у журналі „Житє і слово“), на що Франко відповів фейлетоном „Якщо не по конях, то хоч по голоблях“. У 1910 р. Франко опублікував усі три статті у книзі „Молода Україна“ під рубрикою „Між своїми“.

106. Н. С. Ж.— криптонім Лесі Українки, значення якого досі не розгадане. Була спроба тлумачення його як „наша славна жірондистка“, але ця версія не переконлива. Однак для Франка, Павлика і Драгоманової не було секретом, хто ховається під криптонімом Н. С. Ж., оскільки Леся Українка так підписувала і деякі інші свої статті.

107. Йдеться про М. Ковалевського.

108. Ярослав Роман (1863—1938) — лікар, один із засновників Русько-української радикальної партії.

109. Кулішева — дружина Пантелеймона Куліша Олександра Білозерська-Куліш, яка виступала в літературі під псевдонімом Ганни Барвінок. Під час свого перебування у Львові подружжя Кулішів особисто познайомилося з М. Павликом. П. Куліш та О. Куліш листувалися з ним. З власних коштів П. Куліш призначив для матері Павлика пенсію, яку після смерті чоловіка виплачувала й О. Куліш.

110. Мова йде про переклад Біблії, який виконали П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. Друкувати в Росії Біблію українською мовою забороняли. Ганна Барвінок зверталася з проханням про дозвіл на друкування перекладу Св. Письма на українську мову навіть до цариці, але це нічого не допомогло. Переклад видало Британське біблійне товариство.

111. Дрепер Джон-Вільям (1811—1882) — американський учений-соціолог, автор книги „Історія боротьби між релігією і наукою“, яку переклав М. Павлик на українську мову з 21-го лондонського видання і надрукував у журналі „Житє і слово“ в 1898 р.

112. „Вестник Европы“ — російський журнал, видаваємий у Москві в 1866—1918 рр.

113. „Киевская старина“ — щомісячний історико-етнографічний та белетристичний журнал. Виходив у Києві в 1882—1897 рр. В останній рік свого існування появлявся під назвою „Україна“.

114. Статтю французького фольклориста Емануїла Коскена (Coskiguin) „Європейські народні казки та їх походження (Lescontes populaires europeens et leur origine.— Paris, 1873) переклала на російську мову в 1884 р. для „Киевской старины“ Людмила Драгоманова. Михайло Драгоманов додав до неї „паралельні уваги про український матеріал“, як пише він І. Франкові 8 січня 1895 р. Російська цензура заборонила її друкувати, як закордонний матеріал.

115. „Mélusine“ — повна назва: „Mélusine, revue de mythologie, litterature populaire, traditions et usages“ — місячник з фольклористики, що його видавав у Парижі відомий кельтолог Анрі Гедоз разом з Е. Ролландом. На сторінках цього видання була надрукована низка статей М. Драгоманова.

116. „La tradition“ — очевидно, „Revue des traditions Populaires“, паризький часопис, який друкував переклад християнських українських легенд із збірки М. Драгоманова „Малороссийские народные предания и рассказы“.
117. Шмігельський Андрій (1866—1920) — громадський діяч, радикал, потім соціал-демократ, посол до галицького сейму.
118. Трильовський Василь (1837—1899) — один з активних організаторів „Січі“, член радикальної партії.
119. Очевидно, Тарновський Василь Васильович (1837—1899) — син відомого мецената української культури і колекціонера. Член львівського товариства „Просвіта“.
120. Mon petit pain — моя булочка. Так називав М. Павлик Раду Драгоманівну на пам'ять про той випадок, коли він з нею, ще дитиною, гуляв по женеvській вулиці й пообіцяв купити булочку, якщо вона захоче їсти. Дитина тут же сказала: „Купуйте, я вже похотіла“.
121. У 1874 р. у Києві відбувся III археологічний з'їзд, до якого М. Драгоманов разом з В. Антоновичем видав перший том „Исторических песен малорусского народа“.
122. Костомаров Микола (1817—1885) — український історик, письменник, фольклорист.
123. Мається на увазі рецензія М. Костомарова на збірку М. Драгоманова „Малорусские народные предания и рассказы“, надрукована в журналі „Русская старина“ (1877.— № 5.— С. 113—132).
124. „Рай і поступ“ — брошура М. Драгоманова (Львів, 1894).
125. Болахів — підкарпатське містечко, де мала свій невеликий маєток Наталя Кобринська.
126. „Русько-українська видавнича спілка“ — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові, існувала до 1917 р. Здійснила понад 300 видань художньої і науково-популярної літератури. Головними редакторами і засновниками були І. Франко та В. Гнатюк.
127. Кониський Олександр (1836—1900) — український поет, прозаїк, громадський діяч.
128. Георгов — знайомий М. Павликові болгарський журналіст.
129. Про розсіяність Франка, зокрема, про випадок з забутими у банкіра грішми докладніше розповів М. Павлик у своїй брошурі „Пан Іван Франко супроти мого юбілею“ (Львів, 1905).
130. Точна назва книжки — „Релігійні легенди болгар“. М. Павлик передруковує її в перекладі на українську мову під назвою „Побожні легенди болгар“ у третьому томі „Розвідок Михайла Драгоманова про українську народню словесність та письменство“.
131. Фанні Степняк — дружина Кравчинського Сергія (1852—1895), російського революціонера і письменника, емігранта. Літературний псевдонім — Степняк. Знайомий теж з женеvських часів М. Павлика. У листі до „Старої громади“ 8 лютого 1886 р. М. Драгоманов писав: „У мене єсть один приятель, рос[ійський] революціонер Степняк, котрий пише для Англичан й котрому я трохи помагав матеріалами й радами. Він справді пише чимало й має з того заробок. Так він окрім того що має талант писати гаряче (котрого я не маю) й без багато скептицизму (котрим у мене бог наділив чимало, на моє горе чи щаст'є, не знаю), він зійшовся з одним Англичанином із дільців, котрий помага йому викинути його праці, без плати за те, й котрий скрізь біга, щоб пристроїти його писання“ (Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1937.— Т. 1.— С. 276).
132. Madame Гольштейн. Дружина Гольштейна Олександра, друга М. Драгоманова. У сім'ї Гольштейнів у Парижі мешкав син М. Драгоманова Зорян.
133. Маються на увазі інтриги, пов'язані з Іваном Трушем. Чоловік Ради Драгоманової. Видатний український художник.
134. „Артистичний вісник“ — щомісячний мистецький журнал, виходив у Львові у 1905 р. за редакцією І. Труша і С. Людкевича.
135. „Руслан“ — галицький москвофільський журнал (1897—1914).
136. Пулюй Іван (1845—1918) — український фізик і громадський діяч, дійсний член НТШ, професор політехніки у Празі, перекладач Біблії.

137. „Былое“ — громадсько-політичний і науковий журнал, виходив у 1906—1907 рр. у Петербурзі. Тут надрукована автобіографія М. Драгоманова і його спогади про І. Тургенева.

138. Русова Софія (1856—1940) — українська культурно-громадська діячка, дружина Олександра Русова; походила зі шведського роду Ліндфорсів, співробітниця різних українських та російських часописів, одна з піонерок українського жіночого руху, професор Державного університету в Кам'янці-Подільському та Українського вищого педагогічного інституту у Празі. Лист С. Русової до М. Драгоманова був надрукований у 1920-ті рр. в журналі „Україна“.

139. Йдеться про фундаментальну розвідку М. Драгоманова російською мовою „История Эдипа в славянских переработках“, надруковану по-болгарськи під заголовком „Едиповата история у славяните“ в журналі І. Шишманова „Сборник за народни умотворения“ в 1891—1892 рр. На українську мову переклав і перевидав М. Павлик (Слов'янські перерібки Едіпової історії // Драгоманов М. Розвідки про українську народню словесність і письменство.— Львів, 1906.— Т. 4.— С. 1—141), додавши після неї дослідження „Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку“ (с. 141—196), в якій аналізує М. Павлик чотири редакції цієї праці.

140. Пипін Олександр (1833—1904) — російський учений, історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької академії наук.

141. Свенціцький Іларіон (1876—1956) — український філолог-славіст, директор Національного музею у Львові, професор Львівського державного університету імені І. Франка.

142. Національний музей імені графа Андрея Шептицького — музей у Львові, створений заходами й коштом митрополита Андрея Шептицького, мецената української культури. Спочатку музей мав церковний характер, а з 1910 р. став публічною установою. Директором музею від самого його заснування незмінно був Іларіон Свенціцький аж до своєї смерті.

143. Архів М. Павлика та його бібліотека справді були закуплені Національним музеєм і там збереглися. Іван Франко свій архів і бібліотеку заповів Науковому товариству імені Шевченка.

*Примітки склали І. ДЕНИСЮК,
О. САДОВА*